

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRKİYE'DE YENİLEŞME DÜŞÜNCESİ, SİVİL TOPLUM, BASIN VE ATATÜRK

ALİ GEVGİLİLİ

Birinci Basım *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Basın ve Atatürk, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 39, Sayı: 1-4, Temmuz 1980 Eylül 1981, s. 1-50'den ayrışması.*

İkinci Basım Aralık 1990 (Genişletilmiş ve tümüyle gözden geçirilmiş olarak)

ISBN 975-7696-18-8

Kapak Yurdaer Altıntaş

Dizgi-baskı Yaylacık Basımevi/527 42 41

ALİ GEVGİLİ

TÜRKİYE'DE YENİLEŞME DÜŞÜNCESİ SİVİL TOPLUM, BASIN VE ATATÜRK

BAĞLAM

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Halil Gevgilili için,

*Türkiye'de yetkin bir sivil toplum
oluşumuna özlemle, babadan oğula...*

SUNUŞ

MODERN yaşamda cumhuriyetler, Sanayi Devrimi'nin eşliğinde, eski geleneksel rejimlere çağdaş bir yanıt olarak doğdular. Artık ne soylular ne de kilise yön verebilirdi, yeni dünyaya... Çağdaş dünyanın gerçek egemeni, toplumun yeni güçleri ya da çok geniş bir çerçevede içinde modern halk kesimleri olabilirdi ancak.

Hegel, «tarihin sonu» olgusunu biraz da bu bağlamda dile getirmişti. Hegel'e göre, «tarih» doğrudan doğruya geleneksel dünyayla ya da o dünyanın tüm eski güçleri ve toplumsal düzeniyle ilişkiliydi. Oysa, Sanayi Devrimi'nin gün ışığına çıkardığı modern kent-sel güçler, kendi aydınlık dünya görüşleri ve evreni ileri dönük olarak yeniden kurma istençleriyle geleneksel olan her şeyin saltanatına son veriyor ve ussal bir yeni dünya kurmanın kapılarını açıyorlardı.

Söz konusu olan, insanoğlunun «zorunluluklar» alanından çıkıp giderek «özgürlükler» alanına yükselişidir de... İnsanoğlu, binlerce yıl boyunca toprağa ya da doğanın acımasız güçlerine bağımlı kalarak, yazgısıyla başbaşa yaşamıştı. Niteliğini bile doğru dürüst anlayamadığı bir yer yuvarlağı üstünde insan toplulukları çatışmalar, açlıklar, yoksulluklar, kırımlar ve savaşlar arasında, geleneksel yaşamlarını karıncalar

gibi sürdürmüşlerdi. «Zorunluluklar», bu bağlamda, insanın kendi özgür istenciyle yaşamını yeniden düzenleyebilmesini engelleyen ya da kısıtlayan tüm geçmiş yapıyla özdeşirler.

Oysa, yaratılabilecek bambaşka gelecekleri olabirdi insanoğlunun... «Özgürlük», çok geniş bir seçme olasılıkları dizgesidir. Üstelik, bu dizgeleştirmeyi seçip belirleyen de yine toplumların ta kendisidir. Ne var ki, özgürlük, başı sonu olmayan bir toplumsal alan anlamına da gelmez. Özgürlüğün somutlaşması, pratikte, bir sivil toplum/siyasal toplum eytişiminin gerçekleştirilebilmesine etle tırnak gibi bağlıdır. Sivil toplum'un oluşumu, ekonomiyi, sosyal düzeni, siyasal ve kültürel düzeyi yeni aşamalara ulaştırma gereksinimi içindeki insanoğluna, bu atılım için gerekli organik örgütlenişi sağlar. Ama, zorlamalar ya da baskılar altında değil; değişik istek, özlem ya da amaçlar çerçevesinde özgür katılım sürecinde gerçekleşen bir örgütleniştir, sivil toplum... Uygarlık, işte bu nedenle, yansımasını öncelikle sivil toplum'un oluşum düzeyinde bulur. Sivil toplum hem uygarlaşmanın bir işlevidir hem de en dinamik etkenlerinden birisi. Siyasal toplum ise, özgürlük alanında yol alan sivil toplumun kamusal ya da yönetsel düzeydeki karşıtıdır. Siyasal toplumun ortaya koyduğu üstyapı, sivil toplum'un katılımıyla birlikte oluşmasına karşın; bir yerde onu dengeler de...

Özgürlük, sanayi toplumunda, olağanüstü karmaşık bir sivil toplum/siyasal toplum etkileşiminin en ileri sentezidir. Özgürlük'le birlikte, insanoğlunun sosyal sorumlulukları altındaki gerçek anlam ve işlevi biçimlenmeye başlar.

Hegel için, «tarihin sonu», insan ve toplum yazgı-

sındaki bu keskin dönüşümün belirttiği duraktır. Kuşkusuz, bir anda bitmez tarih... Önemli olan, yarın'ın, yeni ve dün'den köklü biçimde değişik bir başlangıç aşamasına erişebilmiş bulunmasıdır. Batı Avrupa dünyasına özgü gelişimler çerçevesinde, Hegel, tarihin sonu'na, ilginç bir saptama getirmişti. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik gibi giderek evrensel nitelik alan kavramlarıyla 1789 Fransız Devrimi özgürlük alanına açılış sürecinde, İngiltere'de Magna Carta'nın ya da Birleşik Amerika'da Özgürlük Bildirisi'nin öncülüğünü ettiği çağdaş anlayışlara yepyeni bir ivme getirmişti. Sivil toplum'un düşünsel köklerini gittikçe derinleştirip yetkinleştiren özgürleştirici sürecin, hiç kuşkusuz, çetin bir sınanmadan geçirilmesi gerekirdi.

Sınamayı, modern devlet düşüncesinin ondokuzuncu yüzyıl Batı Avrupa'sındaki biricik odak noktası olarak Fransa, tüm Avrupa monarşilerine karşı, 1806 yılında Jena Savaşı'yla verdi. Çağına o anda umutlar saçan genç Napoleon, Jena'da Prusya'nın ordularını yendiği gün, yeni bir düşüncenin tüm geleneksel ilişkilere yani tarih'e karşı meydan okumasını da gerçekleştirmişti. Yeni bir dünya düzeni oluşturma özlemi, ilk kez bütün eski sosyal ve siyasal ilişkileri yenebilecek bir güç düzeyine erişmişti. Tarih'in «motor gücü» olan «düşünce» ya da «idea», maddeye bürünmüştü, böylece... Hegel'e göre, insanoğlunun kendisi için ileri bir bilince kavuştuğu bu büyük aşama, «tarihin sonu» ydu.

Ne var ki, Birleşik Amerikalı siyasal bilimci Francis Fukuyama'ya göre, «tarihin sonu»nun gerçek içeriğini elde edebilmesi yaklaşık iki yüz yılı daha gerektirmiştir (1). Sanayi toplumlarının gelişim süreçleri-

1) Francis Fukuyama, «The End of History?», *The National Interest*, No. 16, Summer 1989, s. 3-8.
Ücretsiz PDF Kitap Arama - <https://www.pdfkitap.org>

nin olgunlaşması, yirminci yüzyılın iki büyük dünya savaşı'nın, Hitler'den Stalin'e dek uzanan totaliter ve otoriter deneyimlerin, sayısız trajik olguların ardından, «özgürlük» düşüncesinin geniş bir bağlamda Batı Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya, Amerika kıtasından Japonya ya da Pasifik yöresine dek neredeyse tüm kuzey yarıkürede kesin etkinliğini göstermesiyle birlikte, ancak yirmibirinci yüzyıl eşiğinde, somut anlamına kavuşmuştur.

Fukuyama yine de dünyanın geneli bakımından kaygı verici bir yol ayrımını vurgular:

Yeryüzü toplumları ve ülkeleri yirmibirinci yüzyıl başlarında adeta ikiye ayrılmaktadırlar. Bir yanda, giderek sanayi ötesi toplum aşamasına yaklaşan gelişmiş uluslar ya da «tarihin sonu»nu getiren ileri ülkeler vardır; öte yanda ise, yeterince gelişmemişliklerine koşut biçimde hâlâ yoksullukların, savaşların, iç ve dış çatışmaların yani «zorunluluklar»ın kölesi olmayı sürdüren «tarihsel» ve hatta «tarih öncesi» toplumlar...

Tarih, özellikle güney yarıkürede yoğunlaşan ve özgürlük alanlarının dışında kalan halklar ve ülkeler için 2000'li yıllarda bile yine bir «cehennem» olabilmektedir.

Sorgulanması gereken, «tarihin sonu» belirginleşirken, Türkiye'nin nerede durduğudur.

Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Bütün ve Atatürk, bir boyutuyla, Türkiye'nin kendi tarihi ve yazgısıyla yüzyüze gelip hesaplaşmasının da geniş bir panoramasıdır. Türkiye'nin özellikle son iki yüz yılı, kendisi için yeni bir bilince ulaşma savaşımına ilişkin süreçlerin ve aşamaların tarihidir. Tarih'i

ve tarihin ötesi'ni algılayabilmek, Türkiye'de öncelikle de yenileşme düşüncesinin köklerine inmek ve tüm geçmiş deneyimi belli bir anlamsal bütünlük içinde değerlendirmekle olasıdır. Bu, Türkiye'de sivil toplum/siyasal toplum çözümlemelerini de özgül koşullar altında yeniden araştırmak demektir.

Osmanlı devletinin ortaya çıkışından yirminci yüzyıl sonlarına dek uzanan tarih kesitinde Türkiye'nin öncelikle ekonomik ve sosyal altyapı'sının gelişimini inceleyen Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar'a ⁽²⁾ karşı; son 200 yılda gerçekleşen toplumsal değişimleri özellikle sivil ve siyasal toplum dokusunun oluşumu, örgütleniş ve kurumsallaşmalar, düşünceler, dünya görüşleri, yığınsal iletişim ve basın yayın düzleminde ele alan Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk, kökteki sorunlar üstünde bu kez bir üstyapı çözümlemesi deneyine yöneliyor. «Türkiye sorunsalı», bir başka deyişle, her iki yapının birbirlerini bütünlemek istedikleri ortak tarihsel odak noktasına dönüşüyor.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü nedeniyle, İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu'nun düzenlediği bir dizi konferans çerçevesinde, bu araştırma ilk kez 18 Kasım 1981'de İstanbul'da Gazeteciler Cemiyeti konferans salonunda sunuldu. Çalışma, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nın Atatürk'ün 100. yılı özel sayısında «Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Basın ve Atatürk» adıyla yayınlandı ve ayrı baskısı yapıldı.

2) Ali Gevgilili, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1989.

Okur önüne yeniden sunulurken, araştırma tümüyle gözden geçirildiği gibi, gerekli bölümlerde ek açıklamalar ve yeni yazılan ayrıntılı çözümleme denemeleriyle genişletildi.

Özellikle Türkiye’de siyasal tarih, toplumsal değişim aşamaları, iletişim ve basın yayının düşünsel yapısı konularında çalışan genç araştırmacılara, ele alınan konular üstünde daha çok yardımcı olmak amacıyla, dipnotlarında verilmiş bulunan çeşitli kaynakların yanı sıra, genel düzeyde yararlanılan aynı sorunlara dönük bir dizi yapıt da sona konulan «Kaynaklar» bölümüne eklendi.

Yazar, yirmi yılı aşkın süredir İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu’nda, «Türkiye Basını’nın Yapısı» alanında verdiği lisansüstü kurlarının ana çalışma modelini yansıtan bu araştırmayı, tarih’in ötesine geçme savaşımındaki Türkiye’nin modern kuşaklarına, yenileşme düşüncesinin tüm geçmişi üstünde bir sorgulama deneyimi olarak sunuyor.

Türkiye’de sivil toplum/siyasal toplum çözümlemesini daha ileri aşamalara götürerek, sonunda Tarih’i gerçekten aşacak olanlar, yalnız onlardır.

Ali GEVGİLİLİ

Burgazada/İstanbul

1 Ekim 1990

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	7
GİRİŞ	17
ATLANTİK UYGARLIK ÇEVRESİ, SİVİL TOPLUM VE OSMANLI DÜNYASI	
BATI DÜNYASININ İLERLEME, OSMANLI'NIN GERİLEME DİNAMİKLERİ	19
A. Sivil Toplum'un Oluşum Kaynakları	19
B. Osmanlı Devleti'nin Gerileme Nedenleri	21
BİRİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI DEVLETİNDE YENİLEŞME SÜRECİNİN İLK AŞAMALARI	
«HASTA ADAM»IN ÖNÜNDEKİ ÇÖZÜM SEÇENEKLERİ; SİVİL TOPLUMA VE BASINA İLK AÇILIMLAR	27
A. Batı Avrupa'nın Açık Kapı Politikası Açısından Osmanlı Devleti	27
B. Osmanlı Düzeninin Kendi İçindeki Düzeltme Arayışları ve Japonya'nın Yenileşme Modeli	28
C. Osmanlı'da İlk Yenileşme Adımları	31
D. Tanzimat Fermanı ya da Sivil Toplum Doğrultusunda İlk «Hukuk Devleti» Önerisi	33
E. Türkiye'de İlk Basımevleri ve İlk Gazetelerin Yayınlanması	37
F. Osmanlı Düzeninde Bir Yurttaşlık Devrimi'nin Nesnel Koşulları	41
	13

İKİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUM ARAYIŞLARI, MUHALEFET'İN ÖRGÜTLENİŞİ, BASIN VE SİYASAL BASKILAR...

TOPLUMSAL TEPKİLER, YOĞUNLAŞAN SİYASAL KISITLAMALAR ve TÜRKİYE'DE GÜNLÜK GAZETECİLİĞİN YÜKSELİŞİ	47
A. Gelenekçi Devletten Basına Karşı Kısıtlamalar	47
B. Kısıtlamalara Tepkiler, Siyasal Başkaldırı ve İlk Politik Örgütlenmeler	49
C. Jön Türkler'in Basını ve Yeni Bir Türkiye İçin Yurt Dışında Biçimlenen Yeni Görüşler	51
D. Türkiye'de Antitez: Ahmet Mithat Efendi	56
E. Türkçe Dışındaki Dillerde Çıkan Gazeteler ve İslâm Dışı Osmanlı Gazetecileri	58
F. Düzenin Çıkmazı: İlerleyen Siyasal Düşüncelere Karşın Gerileyen Ekonomi	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİLEŞME VE HALK EGEMENLİĞİNİN TARİHSEL KÖKLERİ

TÜRKİYE'DE İLK ANAYASA, HALK EGEMENLİĞİ SAVAŞIMLARI ve BASIN	65
A. Sanayi Devrimi Dünya Arenasına Çıkarken, Osmanlı Düzeni Üstündeki Çözümsüz Sorunlar	68
B. Atatürk'ün 1880'lerde Doğduğu Bunalım Ortamının Sivil Toplum Dinamikleri	70
C. Sivil Toplum'a Türkiye'de Yeni Bir Tarih ve Politika Bilinci Getiren Gazeteler ve Yazarlar	73
D. İttihat ve Terakki'yle Birlikte Örgütlenmeye Yönelen Düşünsel Birikim ve Gündeme Konulan Yeni Öneriler	77
E. 1908 İkinci Meşrutiyet'inin Karmaşık Özgürlük Ortamı, Sivil Toplumun Düşünsel Yaklaşımları ve Basında Kutuplaşmalar	82
F. Osmanlı Sisteminin Yıkılışı	98
G. Geleceğin Yepyeni Gazeteci Kuşakları	100

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE YENİ CUMHURİYET DÜZENİ VE DÜNYA GÖRÜŞÜ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU, TARİH ve ANKARA İLE ATATÜRK'ÜN SENTEZİ	107
A. Yeni Türkiye'nin Varoluş Koşulları, Mustafa Kemal Atatürk ve Ankara'nın Sona Erdirdiği «Tarih»	108
B. Sivil Toplumda Dönüşüm Süreçleri, Basın, Atatürk ve Özgürlük	121

SONDEYİŞ

İLERİ BİR SİVİL TOPLUM İÇİN DÜN'DEN YARIN'A...

TARİHSEL KAHRAMANLAR DÖNEMİNİN SONUNDA, ÖZGÜRLEŞME, DEMOKRATİKLEŞME ve MODERN SİVİL/SİYASAL TOPLUM	129
A. Tarihsel Kahraman ve İçinde Doğduğu «Eşsiz» Koşullar: Türkiye'de Yeni Bir Atatürk Olunabilir mi?	131
B. Uzun Süren Büyük Bunalımlarda Sivil Toplum'da Yönetime El Koymalar ya da «Bonapartizm»	134
C. Türkiye'de Sivil Toplum Üstyapısının Yeni Boyutları: İslâmcı Halk Kesimleri, Aydınlar, Yeni Kentsoylular, Etik ve Kültürel Simgeler	138
D. 2000'li Yılların Türkiye'si İçin Yeni Bir Demokratik Platform Gündemi	146
E. Modern Sivil/Siyasal Toplumda Daha İleri Bir Geleceğin Anahtarları: Özgürleşme ve Demokratikleşme	155

KAYNAKLAR

A. Sosyal ve Siyasal Bilimler, Felsefe Üstüne Genel Kaynaklar	161
B. Yıgınsal İletişim ve Toplumsal Değişim Üstüne Kaynaklar	163

C. Osmanlı ve Türkiye Tarihi, Ekonomisi Üstüne Kaynaklar	164
D. Osmanlı ve Türkiye Basını, Düşüncesi ve Yazarları Üstüne Kaynaklar	167
E. Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk Üstüne Kaynaklar	171

DİZİN	173
-------	-----

Ad Dizini	175
Yayın Dizini	183
Kavram Dizini	185

Giriş

Atlantik Uygarlık Çevresi, Sivil Toplum ve Osmanlı Dünyası

BATI DÜNYASININ İLERLEME, OSMANLI'NIN GERİLEME DİNAMİKLERİ

YERYÜZÜNDE *Sanayi Devrimi*'nin başladığı onsekizinci yüzyıldan itibaren tarihin koridorlarında yukarılara doğru tırmanan *yeni güçler* belirginleşirken, bazı *eski güçler* de giderek hızlı bir tempoyla geriliyorlardı.

Tarihin *yükselen güç'ü*, *Atlantik uygarlık çevresi*'ni oluşturmaya başlayan *Batı Avrupa* toplumları ve ekonomileriydi. Gerileyenlerin en başındaysa, bir ara Avrupa kıtasının büyük bölümlerini elde edip bir *dünya imparatorluğu* kuran *Osmanlı Devleti* gelir. Türkiye'de *yenileşme düşüncesi*, pratikte, bu *yükseliş* ve *düşüş* dinamiklerinin ışığında sahneye çıkan ve ona çözümler bulmaya çalışan bir olgudur.

A. Sivil Toplum'un Oluşum Kaynakları

Batı nasıl ve neden *yükseldi*?

Öncelikle, Batı toplumları, ortaçağ boyunca insan düşüncesini donduran ve değişmeyen bir nitelik alan *skolastik* anlayışları kırıp parçaladılar. *Rönesans* ve *Reform* ortamlarından geçerek çok dinamik bir gö-

r n m kazanan Avrupa  lkeleri, Batı'nın *bireyci* insanına yepyeni bir dünyaya bakış açısı getirdiler. İnsanı dünyasal ilişkiler içine özgürce yerleştirmekte olan bu yeni bakış açısı, ona şöyle sesleniyordu: *Yer-yüzü senindir, git ve onu fethet!*

Değişmez, dümdüz bir dünya tasarımımdan, insan eliyle yeni baştan kurulup yaratılan dinamik bir evren anlayışına geçişi simgeleyen yeni felsefe, Batı Avrupa toplumlarına *bireysel hak* ve * zg rl kler*'i, giderek oluşacak *liberal* ve *kapitalist* toplumun gereksindiği değişik *kurumsal* ve * rg tsel yapılar*'ı getirmekteydi. Sonunda modern *sivil toplum* yapısını yaratan bu dönüşüm süreci, belirli aşamalarla gerçekleşir.

1. Batı'daki değişim sürecinin dünya görüşü düzeyindeki ürünü, *Aydınlanma felsefesi*'dir. Aydınlanma felsefesi, insanın kendi istem ve bilinciyle tüm evreni anlayabileceği, giderek onu değiştirip yepyeni biçimler verebileceği inancını yansıtır (1). Bu inancın ardından, bilimsel ilerlemeler, yepyeni buluşlar, *us*'un egemenliği ve tarihsel oluşumun  ağdaş yasalaştırılma çabaları doğacaktı.

2. Modern  ağı yaratan sürecin ikinci halkası, *kapitalist sermaye birikimi* ve *Sanayi Devrimi*'dir. Özelikle *kentli sınıfların* ve *burjuvazi*'nin gelişimiyle *sermaye birikimi* arasında ayrılmaz ilişkiler vardı. *Burjuvazi* yükseldikçe de, kendisinden önceki dönemlerin egemen sınıflarını yani *aristokrası*'yi ve *Hristiyan dünya görüşü*  evresinde kurumsallaşıp başlı başına bir ekonomik ve politik güce dönüşen *kilise*'yi tarih

1) Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi, Modern  ağ* Yeni  ağ, C. III, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973 (2. Basım), s. 30 ve sonrası.

sahnesinden dışarı sürüyordu. Bu yoldan da *ulusal egemenlik, ulusal devlet, siyasal demokrasi* ve en geniş anlamıyla *sivil ve siyasal toplum* serpilir (2).

Sivil toplum, bağrında gelişen değişik güçler ve sosyal kesimler içinde sürekli bir etkileşim, çözümleme ve yeniden çatışma dinamiğine dayanır. Bu bağlamda da, *sivil toplum* olgusunun gelişimiyle *basın*'ın ya da modern *yıgınsal iletişim*'in gelişimi arasında işlevsel ilişkiler vardır. Her türlü bilgi akımı sivil toplumu vareden organizmayı besler ve daha ileriye evrilmesine destek olur. *Basın*, bu yeni oluşan yapının dünya görüşünü yığınlara doğru yansıtır.

B. Osmanlı Devleti'nin Gerileme Nedenleri

Osmanlı toplumsal düzeni, dünyadaki çağdaş gelişmelerle tümüyle ters düşerek, onsekizinci yüzyıla bir inişin sarsıntıları arasında girmişti.

Osmanlı düzenindeki çöküş de, varlığını çeşitli biçimlerde duyurur :

a) *Siyasal çöküş*: Siyasal yapı, en sonunda, ekonomiden sosyal yaşama kadar her alanın kendi genel açıklamasını ve yansımasını bulduğu alandır. Osmanlı siyasal düzeni, *Doğulu devlet* türünün belirli özelliklerini yansıtan bir uygulamayla, *merkez*'deki mutlak otoriteye sahip *sultan*'ın çevresinde örgütlenmişti. Siyasal düzenin görevi ve işlevi, *tarım* ve *ticaret*'e dayalı olan Osmanlı sisteminin süregelmesini sağlamak, ayrıca sürekli biçimde yeni topraklara doğ-

2) Antonio Gramsci, *Felsefe Politika Sorunları*, İstanbul, Payel, 1975, s. 334.

ru genişlemek yoluyla topluma daha büyük *dış artık değerler* sağlamaktı ⁽³⁾.

Osmanlı'nın kırlarda önemli *bayındırlık* çalışmaları, dışta ise *fütuhat* aracılığıyla gerçekleştirdiği bu işlev, *Viyana kapıları* önündeki duruşla birlikte aynı hızla sürme olanağını yitirmiştir. *Viyana*, siyasal *duraklama*'nın da en açık belirtisiydi. Yeryüzünde *savaş teknolojisi* giderek köklü biçimde değişiyor ve onunla birlikte salt bazı büyük *kale* ya da *kentler*'i elde etmenin başka toplumları boyun eğdirmeye yetebildiği koşullar geride kalyordu. Osmanlı açısından, geleneksel militer örgütlenişin eskiden olduğu gibi önemli bir *ek dış gelir* sağlayabilir nitelikte olmaktan çıkışı, tüm siyasal yapısının altüst oluşunun da başlangıcıdır.

b) *Ekonomik çöküş*: Osmanlı *tarım* ve *ticaret*'i de daha onaltıncı yüzyıldan itibaren ağır bunalımlarla karşılaşmaktaydı:

— *Avrupa'yı Asya'ya* bağlayan *kara ticaret yolları*, Selçuklular ve sonrasında Anadolu'nun *Doğu-Batı ticareti*'nden önemli bir *pay* alabilmesini sağlamıştır. Bu *pay alma* olanağı, Selçuklular ve Osmanlılar'ın Anadolu'da oldukça ileri bir *ulaştırma* ve *konaklama* düzeni geliştirmelerine, hatta Selçuklular'da gözleendiği gibi, bir dışsatış sigortası kurumu yaratmalarına neden olabilmisti ⁽⁴⁾. Oysa *Batı Avrupa* devletlerinin *Atlantik* üstünden *Afrika'yı* aşarak *Hindistan'a* ve

3) Ali Gevgilili, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü'nün Sosyal Siyaset Konferansları 24. Kitap'tan ayrı basım, 1973, s. 50; 2. Baskı, İstanbul, Bağlam Yayınevi, 1989, s. 26-27.

4) Prof. Dr. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, Turan Nesriyat Yurdu, 1969, s. 284-285.

Doğu'ya deniz yoluyla ulaşmaları, kervanlarla büyük güçlükler karşılığı gerçekleştirilen karayolu ticaretinin sonunu getirmiştir. *Amerika kıtası'nın* bulunması, kıtadaki büyük değerli maden hazinelerinin Avrupa'ya aktarılması ve en sonunda da Güney Amerika'nın dolaşılması yoluyla Avustralya ve Asya'ya ulaşılması, Batı'daki üretim ilişkilerinin tüm niteliğini değiştiren köklü yeniliklerin başlangıcı olmuştur. Modern Batı ekonomisi, *Atlantik* çevresinde odaklaşacak ve Osmanlılar böylece büyük bir *dış ticaret* gelirinden yoksun kalacağı gibi, en sonunda *Sanayi Devrimi*'yle sonuçlanacak olan bütün bu değişim sürecinin de dışına sürüklenecekti ⁽⁵⁾.

— Yeni ortam, *dış artık değer'in* gerilemesinin yanında, Osmanlı açısından *ülke içi üretim'in* de duraklayıp sarsılacağı bir aşama niteliğini taşır. Osmanlı toplumu *yükseliş* döneminde önemli bir *nüfus patlaması*'na tanık olmuş; kentler belli ölçüde gelişmiş ve *besin gereksinimi* gittikçe büyümüştü. Oysa devletin dış topraklara açılması duraklarken, Osmanlı toprakları üstünde artan nüfusun beslenmesini sağlamak da zorlaşmaktaydı. Tarımda *azalan randıman* ve geleneksel yapının koyduğu geniş kısıtlamalar, *çift bozma* olaylarını yoğunlaştırıyor; tüm yasaklamalara karşın kentlere doğru *büyük göçler* belirginleşiyordu ⁽⁶⁾.

c) *Sosyal çöküş*: Kirlardan kopup gelen *emek*

-
- 5) Ömer Lütfi Barkan, «XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranın Sosyal Yapı Üzerindeki Te-sirleri», *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1963, s. 20; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, İstanbul, Eren, 1989, s. 199-435, Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York, Random House, 1987, s. 16-30.
- 6) İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması/Batılaşma*, İs-

fazlaları, kentlerde yeni bir *sanayi* atılımını gerçekleştirecek güçler ve oluşumlarla karşılaşabilselerdi, toplumsal yapı belki de buradan çok daha değişik aşamalara geçebilirdi. Ne var ki, Batı toplumları modern *ticaret* ve *sanayi burjuvazisi*'ni yaratan büyük bir *sermaye birikimi* düzeyine erişirken, Osmanlı'nın kentsel iç yapısı bu olanaklardan da çok uzaklardaydı. Osmanlı düzeninde kentlerin basit sanayi üretimine yön veren *lonca* örgütü ve devletin izlediği *denetleyici siyasetler*, yaratıcı bir *girişimci* tipini desteklemek bir yana; alışılmış çizgilerin dışına çıkışı ancak engellemeye dönüktü.

Bunların yol açtığı şey, varolan sosyo/politik yapının yeni çözümler bulma gücünü yitirmesiydi; yeni süreçleri başlatabilecek güçleri -üstelik- daha dinamik açılımlardan alıkoymasıydı. Bu yolun sonu, kaçınılmaz bir *çöküş*'tü.

Çözümsüzlük içinde kentleri dolduran insanlar, bu koşullar altında kentlerde daha ileriye yönelen sosyal ve ekonomik ilişkileri yaratabilmekten yoksundular. Batı'da ortaya çıkan çağdaş kentsel güçler yararına *kent meclisleri*'ni, ilk demokratik kent yasalarını, giderek ilk *ulusal parlamento* ve *ulusal yasalar*'ı yaratan siyasal dinamik, doğrudan doğruya ekonomik ve sosyal yapısıyla hızla gelişip serpilen yeni *sivil toplum*'un içinden çıkmıştı. Osmanlı dünyasında, benzer ekonomik kökleri bulunmayan *kent*, aynı yapısal gelişimi üretmedi; varolan iç ve dış koşullar altında *üretemezdi* de...

Bu *geri çöküş*, Sanayi Devrimi'nin hız aldığı ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı düzeninde trajik bir darboğaza dönüşecektir.

tanbul, Ant Yayınları, 1969, s. 30-31; Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları*, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1963, s. 250-256.

Ücretsiz PDF Kütüphane Arsivi - <https://rantey.org>

Birinci Bölüm

Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Sürecinin İlk Aşamaları

"HASTA ADAM"IN ÖNÜNDEKİ ÇÖZÜM SEÇENEKLERİ; SİVİL TOPLUMA ve BASINA İLK AÇILIMLAR

GENİŞLEYEN *Atlantik uygarlık çevresi'nin* yanın-
da çağdaş ilerleme süreciyle çelişen *Osmanlı Dev-*
leti'nin durumu, Batı siyasal sözlüğünde, özellikle on-
dokuzuncu yüzyıl boyunca, «*Doğu sorunu*» ya da da-
ha açık bir deyişle «*Avrupa'nın Hasta Adamı*» kav-
ramlarıyla tanımlanmıştır.

Sanayi Devrimi'nin Avrupa'sı için ancak bir tek
ana amaç söz konusu olabilirdi: Sanayi üretiminde ge-
rekli *hammaddeler'in* elden geldiğince *bol* ve *ucuz* ola-
rak *metropollere akması* ve Avrupa'da yapılan ürün-
lerin de tüm *yabancı pazarlar'a özgürce girebilme-*
si (7) *İngiltere'nin* öncülük ettiği bu tutum, tarihsel
olarak, *açık kapı politikası* adıyla tanınır.

A. Batı Avrupa'nın Açık Kapı Politikası Açısından Osmanlı Devleti

Batı Avrupa sanayicilerinin ucuz, bol *hammadde*
elde edip kendi sanayi ürünlerine *yeni pazarlar bul-*

7) Bertrand Russell, *Legitimacy Versus Industrialism: 1814-1848*,
Londra, Unwin Books, 1965, s. 132-151.

malarındaki en büyük engellerden birisi de, o çağın uluslararası anlayışlarına göre, *Osmanlı Devleti*'ydi. Osmanlı, Balkanlar'dan Ortadoğu'ya, Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş bir alan üstünde egemendi ve *kapitülasyon*'ların varlığına karşın yine de modern sanayi kapitalizminin uluslararası gereksinimleriyle önemli ölçüde çelişmekteydi.

Yükselen sanayi ekonomileri bu koşullar altında iki seçeneğe sahiptiler:

1. *Taht'tan reform*: Sanayileşen Avrupa'nın etkin bazı kesimlerine göre, eskimiş Osmanlı yapısının, Batı sanayi kapitalizminin gereklerini karşılar biçimde yeniden düzenlenmesi, *sultan*'ın *reformlar*'a inandırılması -hatta zorlanması- suretiyle başarılabilirdi.

2. *Hasta Adam'ın parçalanması*: İkinci seçenek ise, Osmanlı'nın çeşitli yöntemlerle parçalanması ve ortaya çıkarılacak yeni yapı aracılığıyla istenen ekonomik ve politik sonuçların elde edilmesi olabilirdi.

İngiltere de aralarında olmak üzere, Batı'nın güçlenen sanayi ekonomileri ilk aşamada *taht'tan reform* yolunu denemişlerdir.

B. Osmanlı Düzeninin Kendi İçindeki Düzeltme Arayışları ve Japonya'nın Yenileşme Modeli

Gerçekte, Osmanlı düzeni de özellikle onyedinci yüzyılla birlikte iç yapısında bazı bunalımların varlığını görmüş ve bunlara sınırlı biçimde de olsa çözüm yolları aramıştır. Çözüm arayışları, birkaç aşamayla, birbirini izlemiştir:

● İlk çözüm yolu önerisi, *Osmanlı Devleti*'ni ve *İslâm dini*'ni, eski düzenin kusursuz biçimde yeniden kurulmasını sağlayarak yıkımdan kurtarmaktı. Böylece *dün* yüceltiliyor, daha sonraki dönemlerin gelişmeleri ise *yapay* ya da *ters* bir durum olarak niteleniyordu ⁽⁸⁾. «*Eski güzel günlere dönmek*», özellikle *gelecekçi* çevrelerin en büyük özlemiydi. Oysa, bu yöndeki her deney ortaya koyuyordu ki, Osmanlı bunalımının çok daha derinlerde aranması gereken karmaşık çöküş nedenleri vardır.

● Çözüm arayışlarında daha sonraki halka, *geleneksel yapı* yine korunmakla birlikte, yükselen Batı'dan *modern bilim ve teknik*'i alarak gerileyişi durdurma umuduydu. Gerçekte, benzer bir yaklaşımın bir Uzakdoğu ülkesinde, *Japonya*'da oldukça başarıyla izlendiği söylenebilir.

Ne var ki, *Japonya* ile *Osmanlı Devleti* arasında önemli bazı nitelik değişiklikleri bulunmaktadır:

1. Pasifik Okyanusu'ndaki bir *takım adalar devleti* niteliğindeki *Japonya*, yükselen *Batı* politik, ekonomik ve militer sisteminin *çok uzağında* kalabilmekteydi. *Kendi içine kapanabilen*, dış rekabetin *ezici* etkilerinden *korunabilen* *Japonya*, imparatorun desteği altında, tutarlı bir eğitim *modernleşmesi*'ni başarabilmişti. *Dıştan korunan* bir ekonominin verdiği olanaklar altında *Japonya kamu* öncülüğünde kendi *ulusal sanayi*'sini kurma fırsatına kavuşmuştur. *Modernleşme* ile *ekonomik yapı değişimi* ve *sanayileşme* böylece birbirlerini *bütünleyen* halkalara dönüşmekteydiler.

8) Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973, s. 34.

2. Japonya güçlendikçe, ekonomik, politik ve militer etkinliğini *Uzakdoğu'da çevre ülkeler'e yaymaya* başlamıştı. Böylece Japonya, *egemenlik alanı'nı* da sürekli genişleten gerçek bir *emperyal güç* niteliğini alıyordu (9).

Osmanlı Devleti açısından, iki yol da yine ancak ters yönde işlemeye adayı:

— Osmanlı, Avrupa ekonomik ve politik yapısının tüm *uluslararası etkileşimleriyle bağlantılı* bir dünya noktasında durmaktaydı. O, uzaklardaki bir ada toplumu değildi. Osmanlı Devleti içinde yaşayan insan yığınları ise, Japonya'da gözleendiği gibi, *ulusal birlik* oluşturmaya da çok uygun değillerdi. Değişik ulusların, farklı din, dil ve dünya görüşlerinin birbirleriyle bütünleşmeksizin kaynaştığı *çokuluslu* Osmanlı sosyal yapısında, böylesine kendi içinde eklemleşmemiş bir düzen sürdükçe, korunan ve belli araçlarla yönlendirilen bir *ulusal ekonomi*, bir *ulusal pazar* yaratmak olanaksız gibiydi.

Yenileşmenin bir başka engeli, dinsel bir anlayışla düzenlenen ve giderek *skolastik* bir görünüm alan Osmanlı eğitim düzenidir. Çoğu bağınaz, fanatik çevreler, *gelenekleri koruma* özlemine dönük amaçlarla kullanılmak istendiğinde bile kendi dünya görüşlerinin yerini alacak modern bilgi ve tekniklere ancak karşı çıkabilirlerdi.

— Osmanlı Devleti, yine Japonya'dan farklı ola-

9) Prof. Ali A. Mazrui, *Africa Between the Meiji Restoration and the Legacy of Atatürk: Comparative Dilemmas of Modernization*, Ann Arbor, University of Michigan, 1981 (çoğaltma), s. 12-14 (Bu çalışma, Türkiye İş Bankası'nın 1981 Mayıs'ında İstanbul'da düzenlediği uluslararası Atatürk seminerine sunulmuştur).

rak, arasında bulunduğu uluslararası ortamdaki **kök-**lü politik ve ideolojik değışimler sonucunda, bir *em- peryal güç* olabilme şansını da çoktan yitirmişti. Osmanlı, tersine, iç yapısındaki *çokuluslu* öğeleri gide- rek özgürleşme eğilimlerini zorlayacak olan bu yeni ortamda kolaylıkla bir arada da tutamazdı.

Tek bir dine, tek bir ulusa *egemen* biçimde dayan- mayan Osmanlı toplum düzeni bu koşullarda gelenek- çi yapısını koruyarak eğitim, bilim ve teknikte yeni- leşme olasılıklarını -daha en baştan- büyük ölçüde yitirmiştir.

C. Osmanlı'da İlk Yenileşme Adımları

1789 *Fransız Devrimi*'yle çağdaş olan III. Selim dönemindeki önemli bazı atılımların ardından, Os- manlı Devleti özellikle 1800'lü yıllarda yine de olduk- ça geniş bir dizi *yenileşme* eylemini göze alabilmiş- tir.

Yenileşme, önce, *ordu* düzeyinde gerçekleştirilmek istenmiştir. Geleneksel yapının bir uzantısı olan ve di- ledikleri anda tahta başkaldıran yeniçeriliğe son ve- rilerek, düzenli, disiplinli bir *yeni ordu* kurma girişi- mi göze alınmıştır. III. Selim'in yeni bir ordu yapısı oluşturmayı amaçlayan deneyimlerinin ardından, II. Mahmut, bu yönde ilk adımı, 15 Haziran 1826'da Ye- niçeri ocağını kaldırmakla atıyordu. Yeni orduyu ye- tiştirmek üzere Prusya'dan uzman subaylar çağrılmış ve *askeri okullar* modern bilgilerin, savaş teknolojile- rinin öğretildiği bir kaynağa dönüştürülmüştü.

İkinci aşama olarak, Osmanlı'nın gittikçe yeter- sizleşen *ataerkil* yönetim düzeninin yerine, Batı top- lumlarında görülen çağdaş *yürütme gücü*'ne geçme-

ye dönük atılımlara yönelinmiştir. Bu amaçla *bakanlıklar* ve *hükümet* gibi yürütme organları oluşturuldu; *genel müdürlükler* ve bunların alt örgütleri ortaya çıkarıldı. *Devlet* yapısındaki düzenlemelerden böylece yeni bir *kamu bürokrasisi* ya da *Bâbîâli* doğmaktaydı.

Yenileşme çabaları yoğunlaştıkça, geniş insan yığınlarının okuma yazmadan bile yoksun oldukları bir düzende, özlenen daha ileri kurumların yerleşmesinin hiç de kolay olamayacağı anlaşılıyordu. Bu aşamada, *zorunlu ilk öğretim görevi* gündeme yükselir. Uzman eğitimciler yetiştirmek üzere ilk kez Avrupa'ya öğrenciler yollanır.

Ekonomik alanda da gittikçe bozulan yapıya bazı çekidüzen verme çabalarına girişilir. Bu amaçla ilk dokuma tesisleri kurulmaya çalışılacak ve özellikle ticaret alanında *Türk* kökenli *sermaye*'yi güçlendirmeye dönük sınırlı adımlar atılacaktır.

II. Mahmut 1839'da öldüğü zaman, alınan yol salt bir ön başlangıç sayılabilirdi. Bazı tarihlerin yazdığına göre, on yedi yaşında tahta çıkan oğlu Abdülmecid, başına geçtiği Osmanlı Devleti'nin gerçek sınırlar ve boyutlarını bile haritadan ancak babası ölüm döşegindeyken görebilmişti ⁽¹⁰⁾. Osmanlı saltanatı, kardeş ya da oğulun taht üstünde hak istemesinden ürken bir yapı taşımaktaydı.

Abdülmecid, otuz beş milyon insanın topraklarında yaşadığı çokuluslu Osmanlı Devleti'nde, *taht'tan reform* anlayışını oldukça geniş biçimde uygulayan bir padişahdır.

10) Joan Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, İstanbul, Toker M., 1964, s. 12-13.

Osmanlı'da o güne kadar sıradan uyruklar bir yana, devletin en üst düzeylerindeki yöneticiler için bile değişmez bir kural bulunmuştu: «*Ya devlet başa ya da kuzgun leşe*»ydi, Osmanlı'nın devlet felsefesi... Bu felsefenin doğal sonucu olarak da, vezir ya da baş-vezir düzeyine kadar çıkmış bulunanlar bile belli bir anda *taht*'a ters düşmüş sayıldıklarında, hem kellelerinden hem de mal ve mülklerinden olurlardı. *Siyaseten katl* (siyasal nedenlerle öldürme) ve *müşadere* (elkoyma), uygulamada, «*Ya devlet başa ya kuzgun leşe*» felsefesinin birbirlerini bütünleyen iki aracıdır. En varlıklı kişilerin bir gün içinde tüm mal varlıklarıyla canlarından olabildikleri böyle bir sistemde, *sivil toplum*'a götüren siyasal, sosyal ve ekonomik yapılar da, kuşkusuz, pek ortaya çıkamazdı.

Çözüm, dış ve iç dünyanın modernleşme dinamiklerine göre, öncelikle, *kişisel hak* ve *özgürlükler*'i tanıyan *hukuk devleti* olgusunun Osmanlı düzeninde de gerçekleştirilmesine bağlanmaktaydı.

D. Tanzimat Fermanı ya da Sivil Toplum Doğrultusunda İlk «Hukuk Devleti» Önerisi

Mustafa Reşit Paşa'nın 3 Kasım 1839 sabahı İstanbul'da okuduğu *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*, gerçekte, Türkiye'de klasik *hukuk devleti*'ni oluşturma çabalarının da ilk öncülerinden birisidir. Mustafa Reşit Paşa, o sabah konağından çıkarken, «Belki de bir daha geri dönemem» diyerek, yakınlarına veda etmek zorunluğunu bile duyabilmişti.

Reşit Paşa'nın okuduğu saltanat belgesi, bir bakıma, *Hasta Adam*'dan sürekli değişim isteyen Batı-

lılar'a verilmiş bir ödündür. Ancak bu ödün, *Hasta Adam*'ın kendisini belli bir siyasal program çerçevesinde *onarma* özlemini de ortaya koyar.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu öncelikle üç ana düzenlemeyi öngörür:

a) *Kişisel hak ve özgürlükler* en sonunda *Tanzimat Fermanı* yardımıyla Osmanlı Devleti içinde de belirli *güvenceler*'e alınmaktaydılar. Böylece, hangi din, dil ya da ırk grubuna bağlı bulunursa bulunsunlar, tüm yurttaşların kişisel yaşamları -ve kelleleri- yasal açıdan güvence altına konulmuştur.

b) *Mülkiyet'in dokunulmazlığı* tanınarak, Osmanlı ekonomik sisteminde *kişisel biriktirim*'e güven anlayışı da ilk kez gerçekleştiriliyordu. Gelenekçi devlet, *müşadere* yetkisinden artık vazgeçmekteydi.

c) *Yasalar önünde eşitlik*, yine ilk kez, Osmanlı sosyo/ekonomik düzeninde Tanzimat Fermanı'yla *bütün uyruklar* için tanınıyordu. Osmanlı sisteminde salt *İslâm* dininden olanlara tanınan *ayrıcalıklar* böylece sona eriyor; *İslâm kökenli olmayanlar* da, toplum yaşamına katılınada *eşit hak sahibi* sayılıyorlardı. Özellikle bu son hak, *İslâm dışı azınlıklar*'ın çoğu için kendilerini *hâmi* ilan etmiş bulunan bütün büyük yabancı devletlerin sürekli şart koştukları bir istektir. Yabancı devletler güçleri artacak olan azınlıklar sayesinde, Osmanlı düzeni içinde daha sağlam bir dayanak noktası bulacakları umundundaydılar.

Tanzimat Fermanı, daha genelde, *yönetim, vergileme, yargı, eğitim* gibi alanlarda da bir dizi değişimi öneren bir girişimdir ⁽¹¹⁾. Osmanlı, bir *hukuk devleti*

11) Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, İstanbul Milliyet Yayınları, 1976, s. 32-34.

tî'nin gereklerini Batı'da yükselen *kapitalizm*'in öngördüğü uluslararası boyutlarda sağlamayı göze *al-ma* bağlantısına girmektedir.

Bunlar, Türkiye'de belki de ilk kez çağdaş anlamıyla bir *sivil toplum* oluşumu için gerekli önkoşulları da ortaya koyuyorlardı. *Siyasal toplum* ya da *devlet* böylece kendisini *sivil toplum* doğrultusundaki bir yasal çerçeveye sınırlıyordu.

Batı sistemiyle *bağlantı* ve *uyum* kurma çabaları, gerçekte Tanzimat Fermanı öncesinde ve sırasında bir dizi uluslararası *ekonomik anlaşma*'yla da pekiştirilmiştir. 1838'de yapılan *Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması*, yeni *açık kapı* siyasetinin tüm gereklerini Osmanlı ülkesinde de uygulamaya geçiriyor ve gümrük duvarlarını geniş ölçüde kaldırarak, Türkiye'nin iç pazarlarını İngiliz tezgâhlarında üretilen ucuz sanayi ürünlerine sonuna kadar açıyordu (12). Buna karşılık, sanayi İngiltere'si, gereksindiği her türlü hammaddeyi Osmanlı ülkesinden dilediğince alabilme hakkını elde etmekteydi. Benzer antlaşmalar bir yıl içinde belli başlı bütün Batılı devletlerle de yapılacaktı.

Kapitalist ekonominin *açık pazar* siyaseti ile *liberal* düzenin gereksindiği *klasik hak* ve *özgürlükler*, birbirlerini bütünleyerek artık Osmanlı düzenine girmektedirler. Kuşkusuz, iç toplumsal gelişimin oldukça ötesindeki dış etkilerin de zorlamasıyla ve bir yerden sonra düzenin kendi kendisine *yabancılaşma*'sını da yanları sıra çekerek...

Ne var ki, bağrında taşıdığı çelişik olgulara kar-

12) Yusuf Kemal Tengirşenk, «Haricî Ticaret Siyaseti», *Tanzimat*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1940, s. 315 ve sonrası.

şın, *Tanzimat*'ın, onaltıncı yüzyıldan beri sarsıntılar geçiren Anadolu açısından yine de yeni bir anlamı bulunacaktı. Boynu kıldan ince *uyruklar*, yasalar düzeyinde de olsa giderek *yurttaşlık* statüsünü kazanıyor; kendilerine -belli nesnel koşullar bulunsaydı- belki de bir *sivil toplum* yapısını kazandırabilecek olan güvencelerin oluşmaya başlayacağını görüyorlardı.

Bununla birlikte, önerilenler toplumun iç dinamikleriyle yaratılan çözümler olabilmenin çok ötelelerinde kaldıklarından ancak yepyeni *tarihsel yanlışlar*'a yol açacaklardır. Sözgelişi, haksız müsadereyi, *rüşvet*'i yasaklayan *ceza yasası*'nın çıkmasından bir yıl sonra, yasanın altında imzası bulunan Sadrazam Hüsrev Paşa, Yüksek Adalet Divanı'nca yine *ihtilâs*'tan mahkûm olacaktı ⁽¹³⁾.

Bir *Osmanlı Rönesansı* yaratma umudunu yansıtan *Tanzimat*, kısa süre sonra gelenekçi düzenin şiddetli tepkilerini de karşısında bulacak ve ülke ağır bir *çelişkiler* ortamına sürüklenecekti.

Mustafa Reşit Paşa yoğunlaşan tepkiler altında 1841'de görevinden azlediliyordu. Sultan'a uzaktan yansıyan ses, Avusturya başbakanı *Metternich*'e ait olacaktı. Metternich, Osmanlı Sultanı'na yolladığı mektupta, «*Avrupa kopyası reformlar yapmayınız*» diye uyarıyor ve şunları ekliyordu:

«*Osmanlı yönetim mekanizmasını düzene koyunuz ama sakın onu yıkıp yerine size uymayan yeni biçimler getirmeye çalışmayınız.*» ⁽¹⁴⁾

13) Ed. Engelhardt, *Tanzimat*, s. 35.

14) *A.g.k.*, s. 38-39.

E. Türkiye’de İlk Basımevleri ve İlk Gazetelerin Yayınlanmış

Yükselen Batı’da, bu yükselişin bir başka işlevini oluşturunca onbeşinci yüzyılla birlikte ilk *basımevi* de sahneye çıkmıştı. Avrupa’da ilk kitabı, 1455 yılında, Gutenberg basmıştı. Bu, bir *İncil*’di.

Türkiye’de ilk basımevi, çok değil, Gutenberg’in buluşundan kırk yıl sonra İstanbul’da kuruldu. Gerçekten de, İspanya’dan uzaklaştırılan *Museviler* Osmanlı ülkesine sığınırken yanlarında basımevini de getirmişlerdi ⁽¹⁵⁾. 1492-1493 yıllarında İstanbul’da kurulan basımevinin 1493-1494’te bastığı ilk kitap, Hazreti Musa’nın *Beş Kitap* adlı kutsal yapıtıydı.

Sonra, 1510’da Selanik’te, 1554’te Edirne’de, 1605’te Şam’da ve 1646’da İzmir’de yine *Museviler* tarafından basımevleri kuruldu. Türkiye’de II. Beyazıt döneminde 19, I. Selim döneminde ise 33 İbranice kitap basılmıştı. Başkent İstanbul’da *Ermeniler* 1567’de, *Rumlar* da 1627’de ilk basımevlerini kurmuş bulunmaktaydılar. İstanbul’da Arap harfleriyle ilk *Türkçe-Arapça* kitabın basımını, 1587 yılında Fransız Elçiliği’nde görevli bulunan bir Fransız gerçekleştirmiştir. Ama, Türkiye’de *Türkler* tarafından ilk Türkçe kitabın basılabilmesi için II. Ahmet dönemine, Osmanlı’nın ilk *uyanış çağı*’na kadar beklemek gerekiyordu.

Macar kökenli *İbrahim Müteferrika* ile Osmanlı Devleti’nin Paris elçisi Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin oğlu *Sait Efendi*’ye ilk Türk basımevini kurabilmeleri amacıyla gereken izin, uzun uğraşlardan sonra 1726

15) Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, Tan Basımevi, 1947, s. 109.

yılında verilebilmişti. Yalnız İstanbul'da sayılarının otuz bini aştığı öne sürülen İslâm/Türk kökenli el yazıcılarının tepkisi, basımevinin bu ölçüde geç izin alabilmesinin bir nedeni olarak gösterilebilir. Öyle ki, ilk Türkçe basımevine izin verilmesi İstanbul'da yazıcıların geniş protesto eylemlerine yol açmıştı ⁽¹⁶⁾. İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi'nin basımevi, 14-16 Aralık 1727'de İstanbul'da kurulduğunda, yeni basımevinin ustası yine bir Musevi basımeviden sağlanmıştı. İlk Türkçe kitap olan *Vankulu Lügatı*, bu koşullar altında iki yıl sonra yayınlanabildi ⁽¹⁷⁾.

Türkiye'de *ilk gazete*'nin görülebilmesi ise 1795 yılında gerçekleşecekti. *Fransız Devrimi*'nin ilk işlerinden birisi, «*özgürlük, eşitlik, kardeşlik*» ilkelerini bayrak yapan *Devrim*'i, Osmanlı ülkesinde de tanıtmak olmuştur. Fransız Devrim Hükümeti'nin verdiği görev üstüne, Fransa'dan gönderilen Latin harfleriyle, İstanbul'da basılan ilk gazete Fransızca olarak 1795 or-

16) Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, C. I, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, 1970, s. 102.

17) Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939, s. 5 ve sonrası; Dr. Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968, s. 10-11; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, Ankara, Türkiye Kütüphaneciler Derneği, 1979, s. 8 ve sonrası; Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987, s. 19-20; Aladar V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika. Türkiye'de Matbaacılığın Banisi*, Ankara, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1945, s. 3-29; Alpaz Kabacalı, *Türk Yayın Tarihi*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987, s. 23-35.

talarında yayınlanmıştır: *Bulletin des Nouvelles* (Haberler Belleteni)... (18)

Türkiye'de ilk özel gazeteyi çıkarma onuru da, İzmir'e yerleşmiş bulunan *levanten* ticaret kesimine ve *karşı devrimci* bir Fransız olan *Alexander Blacque*'a aittir. Fransa'dan Türkiye'ye kaçan *Blacque*, 1821'de İzmir'de *Spectateur Oriental* (*Doğu Gözlemcisi*) adıyla Fransızca olarak ilk özel gazeteyi çıkarmıştır. Bunu, İzmir'de 1824 ve 1828 yıllarında başka Fransızca gazetelerin yayını izler.

Osmanlı ülkesinde *Türkçe* olarak gazete, *Takvim-i Vekayi*'nin II. Mahmud'un öncülüğünde 11 Kasım 1831'de yayınıyla ortaya çıkabilmiştir (19). Bu, Osmanlı Devleti'nin sona ereceği 4 Kasım 1922'ye dek -bazı aralarla- yayınıni sürdürecektir olan bir *resmi gazete* niteliğindedir.

İlk özel Türkçe gazeteyi yayınlayan, William Churchill adlı bir İngiliz'dir. Churchill'in 3 Temmuz 1840'da çıkardığı *Ceride-i Havadis*, doğumunu, yayınlayıcısının yaptığı bir kazaya borçluydu. Üsküdar dolaylarında avlanırken bir Türk çocuğunu yaralayan Churchill, tutuklanınca, İngiliz uyruklu olduğundan, *kapitülasyon*'lar gereğince İngiltere'nin şiddetli protestolarına yol açmıştı. Bâbıâli de bu protestoları etkisiz kılabilmek amacıyla Churchill'e çeşitli armağanların yanı sıra, dileği üstüne bir de *gazete yayınlama* izni vermişti.

18) Selim Nüzhet (Gerçek), *Türk Gazeteciliği*, İstanbul Devlet Matbaası, 1931, s. 10-15.

19) Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekayi*, Ankara, Çağdaş Y., 1981, s. 15 ve sonrası; A.D. Jeltjakov, *Türkiye'nin Sosyo-politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Ankara, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1979, s. 45-46.

Türk yurttaşlarınca bir Türkçe gazete yayınlanabilmesi Agâh Efendi ve Şinasi tarafından ancak 1860'larda başarılabilmiştir. İkisi de Fransa'da günlük basının toplum açısından taşıdığı değeri yakından izlemiş bulunan bu genç aydınlar, uzun bir uğraştan sonra *Tercüman-ı Ahval*'i 21 Ekim 1860'da çıkarmışlardır (20). İzin alma işlemleri sırasında Agâh Efendi, «yabancıların bile gazete yayınlayabildikleri bir ülkenin kendi yurttaşlarına neden gazete çıkarma hakkının tanınmadığını» sormuştu (21). Bu, bir *yurttaşlık hakkı* isteğiydi. Yayınladıkları sunuş yazısında belirttiklerine göre, kendilerinden yasalara uyması istenen *halk*'ın, *görüş açıklama hakkı*'nın da bulunması gerekirdi.

Günlük basının oluşumunun daha gerisinde, 1839 *Tanzimat Hatt-ı Hümayunu*'yla açılan yeni *yurttaşlık* döneminin açık etkileri vardır. Yıllarla birlikte Osmanlı toplumunda daha çağdaş düşüncelerden kaynaklanan *yeni aydın kesimler* ortaya çıkmış ve onlar, birer *yurttaş* olarak, kendi yaşamlarını kendi elleriyle belirleme özlemini dile getirmeye başlamışlardı. Söz gelişi, Şinasi, kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı, 27 Haziran 1862'de yayınlarken, *gazete*'nin amacının, «*hal-ka, kendi yararlarını düşünmeyi ve sorunları üstünde durmayı göstermek*» olduğunu yazabiliyordu (22).

20) Server R. İskit, *Agâh Efendi*, Ankara, Ulus Basımevi, 1937, s. 6 ve sonrası; Server İskit, *Amme Efkârı ve İlk Gazetelerimiz*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1959, s. 11-13.

21) Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s. 7.

22) Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1973, s. 15.

Yeni düşünceleriyle Osmanlı yönetiminin tepkisine yol açan Şinasi, 1865 ilkbaharında Paris'e kaçmak zorunda kalınca, *Tasvir-i Efkâr*'da başyazarlığı bu kez genç Namık Kemal alacaktı.

1866'da yayına giren *Muhbir*'de, Türkiye kamuoyu bir başka genç yazarı, Ali Suavi'yi tanır. 1872'den itibaren yeni bir kadroyla yayınlanan *İbret*'in de iki usta yazarı bulunacaktı: Ahmet Mithat Efendi ve Namık Kemal...

Düşünce çiçekleri, çorak topraklardan giderek birer birer fişkırmaktaydı.

F. Osmanlı Düzeninde Bir Yurttaşlık Devrimi'nin Nesnel Koşulları

Osmanlı düzeninde köklü *yeniden düzenlemeler* öneren, *bozuk yönetim'e eleştiri* oklarını yönelten ve giderek *özgürlükler* isteyen *basın*, somutta, toplum yapısındaki nitel dönüşümün dışa yansımısından başka bir şey değildir. Düşünce çiçekleri boşuna açmıyorlardı:

1. Toplumda *yurttaşlık hakları*'na dayalı bir *yasalar düzeni* kurma özlemi 1870'lere doğru önemli köklere kavuşmuştu. Gerçek anlamda *birey* kimliğini almakta olan bu genç insanlar, gerçi toplumun geleneksel değerler sistemi önünde derin bir *yabancılaşma*'ya uğramaktan kurtulamıyorlardı. Ne var ki, tutarlı bir toplumsal tabana oturamamaları bile bu *yeni yurttaş* tipolojisi yaygınlaştıkça, kendi varoluş platformunu aramadan edemeyecekti (23).

23) Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, İkinci baskı, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987, s. 191-201.

2. *Okur yazarlık* özellikle İstanbul başta olmak üzere büyük kentlerde gittikçe yayılıyor; *modern eğitim kurumları* günlük yaşamda belirli bir etkinlik elde ediyorlardı. Buradan, çağdaş bilgilerle donanmak isteyen yeni bir *gençlik* doğmaktaydı.

3. Sosyo/politik yaşam *dönüşüm* sancıları çekerken, *ekonomi* güçlenmek bir yana, gerilemekteydi. 1838'de yapılan Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ve onu izleyen Batı ekonomileriyle yapılmış öteki anlaşmalar, Batı sanayi kapitalizminin *açık kapı* politikasını Osmanlı dünyasına sokmuş bulunmaktaydı. Ne var ki, kamunun *tekelci* gücünü bir ölçüde yok eden, Osmanlı gümrüklerini Batı'nın bol ve ucuz sanayi ürünlerine açan bu ortam, Anadolu'da el tezgâhları düzeyinde üretimde bulunan basit sanayi birimlerinin ezilip yıkılmasıyla sonuçlanmıştı. Osmanlı ekonomisi böylece ilkel düzeydeki sanayi gücünü de yitiriyor ve Batı'nın bir *açık pazar*'ına dönüşüyordu.

4. Kamu ekonomisinde *kapitülasyon*'lar, *açık kapı* siyaseti ve genel *gerileme* nedeniyle gittikçe büyüyen iç ve dış *açıklar*, 1850'lerin Kırım Savaşı'nın eşliğinde Batı'dan alınan *dış borçlar* aracılığıyla giderilmeye çalışılmıştı. Ne var ki, doğal büyüme olanaklarını yitiren Osmanlı düzeninde, çoğu gereksiz harcamalara savrulan dış borçlanmalar bir süre sonra *dış ödeme* olanaklarını tüketecek ve içteki ekonomik çöküşü, dışta da mali itibarsızlıkla pekiştirecekti ⁽²⁴⁾

Düzenin tüm iç ve dış dinamiklerinde arka arkaya şoklarla gelen bu çöküş süreci, trajik bir ikileme sonuçlanacaktır:

24) İsmail Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1964. s. 10 ve sonrası. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

a) Belirli bir *yurttaşlık onuru* ⁽²⁵⁾ kazanan ve açıkça *soru sorma* düzeyine çıkan *aydınlar*, duydukları sosyal tepkileri *düzenin eleştirisi* biçiminde tüm topluma yansıtmak isteyeceklerdi.

b) Çözümsüzlüğü büyüyen varolan düzen, yoğunlaşan sosyal tepkilere ancak acımasız bir *baskı* ortamı yaratarak yanıt vermeye çalışacaktı.

Gerçekte, ikisi de yeni kimliklerini bulamamış *sivil* ve *siyasal toplum oluşturma* deneyimleri, daha işin başında birbirleriyle karşı karşıya gelmişlerdi bile...

Bu *ikilem*, son çözümde, Osmanlı toplumsal düzenini yıkan *tarihsel kapan*'ın da ta kendisidir.

25) Prof. Dr. Şerif Mardin, «Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk», *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983, s. 29-30.

İkinci Bölüm

Sivil Toplum Arayışları, Muhalefet'in Örgütlenişi, Basın ve Siyasal Baskılar

TOPLUMSAL TEPKİLER YOĞUNLAŞAN SİYASAL KISITLAMALAR ve TÜRKİYE'DE GÜNLÜK GAZETECİLİĞİN YÜKSELİŞİ

OSMANLI toplumsal yapısı, özellikle ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarılardan itibaren siyasal alanda birbirini izleyen *düşünce kısıtlamaları*'yla karşılaşacaktır. Çünkü, yığınsal iletişim ve basın, ülkede ilk *sivil toplum* oluşumlarıyla desteklenecek; giderek ilk *örgütlü muhalefet* girişimleri belirmeye başlayacaktır.

Geleneksel siyasal yapı, böyle bir oluşuma hiç de hoşgörülü davranmayacaktır.

Sivil toplum arayışları, çok engebeli bir patika üstünde gerçekleşecek; yenileşme düşüncesi çetin engelleri aşmak zorunda kalacaktı.

A. Gelenekçi Devletten Basına Karşı Kısıtlamalar

Düşünce ve özellikle *basın*'a dönük yasal kısıtlamaların ilki, 1858 yılında çıkarılan *Ceza Kanunu* sırasında görülür. Ülkede yayınlanan gazete sayısının ancak ikiden ibaret olduğu bir dönemde, *Fransa*'daki

yasadan çevirilerek çıkarılan Ceza Yasası, *basın*'ı da kapsamına almış bulunmaktaydı.

İkinci kısıtlama, ülkede toplam olarak dört gazetenin yayınlandığı 1864'te düzenlenen *Matbuat Nizamnamesi*'dir. Nizamname, Osmanlı topraklarında gazete yayını, *ön izin* koşuluna bağlamaktaydı. Ancak hükümetten *ruhsat* alanlar gazete yayınlatabilirlerdi.

1867 yılında *geçici* olmak koşuluyla çıkarılıp 1909'a kadar yürürlükte kalacak *Âli Kararname* ise, günlük basın için ekonomik, politik, sosyal, kültürel alanlarda çok geniş bir *yasaklar kataloğu* düzenlemiştir. Kısıtlamaların en önemlisi de, bu yasaklara uymadıkları gerekçesiyle *gazete kapatma yetkisi*'nin *hükümetler*'e tanınmış olmasıdır ⁽²⁶⁾. Bu yetki, çok uzun yıllar istenilmeyen gazetelerin dilendiği anda susturulmasını sağlayan bir *Demokles kılıcı* niteliğini taşıyacaktır.

Basına kısıtlama zincirinin bir başka halkası, 1876 *Âli Kararnamesi*'dir. Sözkonusu düzenleme basına doğrudan doğruya yayın öncesi *sansür* yöntemini getirmekteydi.

Basın, yurttaşlık haklarını kullanmanın gittikçe zor, olanaksız nitelik aldığı bir aşamayla karşı karşıya gelmek üzereydi.

Gelenekçi düzende *yenileşme* ve *sivil toplum*'a yönelik girişimleri, ancak sayısız *labirent*'ten geçmeyi göze almakla olasıdır.

26) Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s. 14-25.

B. Kısıtlamalara Tepkiler, Siyasal Başkaldırı ve İlk Politik Örgütlenmeler

Osmanlı toplumsal yaşa:nında *sivil toplum* oluşu-mu doğrultusunda görülen ilk *örgütlü tepki*'lerden bi-risi, 13 Eylül 1859'da ortaya çıkarılan *Kuleli Vakası*'-dır. Kuleli Askeri Lisesi içindeki kırk kişilik bir öğ-renci grubunun tutuklanmasıyla sonuçlanan bu giri-şim, artan tepki ve eleştirilerin ışığında asıl ürününü 1865 Haziran'ında *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*'nin ku-rulmasıyla verecektir. Çoğu genç insanlardan oluşan *Cemiyet*'in amacı ülkede *idare-i mutlaka*'nın yerine, yasalara dayalı bir *hukuk devleti* anlayışını simgele-yen *idare-i meşrutiye*'nin getirilmesidir ⁽²⁷⁾.

Yeni Osmanlılar'ın sahneye çıkması kısa süre içinde dış dünyada da yankılara yol açmıştır. Bu ya-yınlar üstüne, Mısır hidivleri soyundan gelen Musta-fa Fazıl Paşa Belçika'da yayınlanan *Nord* gazetesine 1867 Şubat'ında bir mektup yazarak bazı açıklama ve düzeltmeler yapmıştı. Mustafa Fazıl Paşa'nın söz konusu açıklamalarından tarihe kalan şey, *Genç Os-manlılar* kavramını Fransızca'ya çeviri biçimidir: *Jön Türkler...* ⁽²⁸⁾

Siyasal sözlük böylece her yenileşme eyleminde de kullanılacak olan yepyeni bir kavram kazanmış oluyordu.

Oysa, *Genç Osmanlı* aydınları için *Jön Türk* söz-

27) Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve «Jön Türkler»*. İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s. 8-10.

28) Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul, Hürri-yet Yayınları, 1973, s. 21; Hüseyin Hatemi, *Basın Ahlâkı*, İstanbul, Çığır Yayınları, 1976, s. 89-93.

cüğü o sırada öylesine yabancıydı ki, bu mektubu Türkçe'leştirirken *Genç Türkler*'i ancak *Türkistan'ın erbab-ı şebabı* diye çevirebilmişlerdi.

Mustafa Fazıl Paşa ise, bu kez 1867 Mart'ında doğrudan doğruya Osmanlı Sultanı'na bir *ariza* yazarak, *Genç Türkler*'in nasıl bir *anayasal düzen* istediklerini belli başlı ayrıntılarıyla anlatacaktı. İşin ilginç, *ariza*'nın Fransızca olarak yazılmış bulunmasıdır. Adını anmaksızın Voltaire'in bir sözünden yararlanan Mustafa Fazıl Paşa, Sultan'a yolladığı *ariza*'ya şöyle başlamıştı:

«Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluk'tur. Padişahın çevresinde bulunan kişiler, doğruluğu kendilerinden bile saklarlar.» (29)

Bu onsekiz sayfalık metnin nasıl Türkçe'leştirileceği, Genç Osmanlılar için de önemli bir sorun yaratmıştı. Başlangıçta Namık Kemal'in yapmayı denediği çevirinin, kullandığı akıcı ve coşku verici dil nedeniyle kendisini ele vereceği görüldüğünden, çok daha gösterişsiz biçimde çeviri yapan bir başka kişinin metni seçilmişti. Türkçe'ye çevrildikten sonra bir Fransız basımevinde 55 bin tane basılan Mustafa Fazıl Paşa'nın *ariza*'sı elaltından İstanbul'a dağıtıldığı zaman, bu davranış başlı başına bir olay yaratmıştı.

Gazete kapatma yetkisi'ni hükümete tanıyan 1867 *Âli Kararnamesi*, işte, bu koşullar altında çıkarılmıştı (30). Kararname gerçekten acımasız biçimde uygulanmıştır:

29) Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 27.

30) Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s. 24-26.

- Hükümete açık ve kapalı eleştiriler yöneltten *Muhbir* kapatılıp başyazarı Ali Suavi Kastamonu'ya sürülmüştü.

- *Tasvir-i Efkâr* kapatılarak, Namık Kemal ve Ziya Bey *memuriyet*'le İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.

- Mustafa Fazıl Paşa ise, hidivlikle ilgili veraset kuralları değiştirilmek suretiyle hidivlik olanağından yoksun kılınırken, karşılık olarak da kendisine 4.5 milyon İngiliz lirası tazminat verilmişti.

Mustafa Fazıl Paşa, bu gelişmeler karşısında İstanbul'dan uzaklaşıp *Paris*'e gider. Ancak bu gidiş, Türkiye'nin düşünce yaşamında ilginç bir başka kesitin açılmasına da öncülük edecekti.

C. Jön Türkler'in Basını ve Yeni Bir Türkiye İçin Yurt Dışında Biçimlenen Yeni Görüşler

Paris'e yerleşen Mustafa Fazıl Paşa, *baskıcı* yönetimden bunalan genç Türk aydınlarına ummadıkları bir bildiri yollar:

Genç aydınlar, «*vatan'ın saadet ve selâmetine hizmet etmek*» üzere yurt dışına çıkabilir ve Mustafa Fazıl Paşa'dan her türlü yardımı görebilirlerdi...

Bu, kendi yurtlarında yazma olanaklarını önemli çapta yitiren genç aydınların karşılıksız bırakamadıkları bir çağrıdır. Namık Kemal ve Ziya Bey böylece 17 Mayıs 1867'de Paris'in yolunu tutar. Onları, Ali Suavi, Agâh Efendi ve ötekilerin yurt dışı yolculukları izler. *Paris Sergisi* nedeniyle *Abdülaziz*'in yaptığı Fransa gezisi sırasında güvenlik gerekçesiyle bir ara

Paris'ten ayrılmak zorunda bırakılan Genç Osmanlı yazarları sonunda 10 Ağustos 1867'de yine Paris'te toplanmış ve önemli bir karar almışlardı. *Muhbir*, Ali Suavi'nin yönetimi altında, *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*'nin yayın organı olarak yurt dışında yeniden yayınlanacaktı.

İlk sayısı 31 Aralık 1867'de Londra'da çıkan ve İngiltere'de 3 Kasım 1868'e kadar yayımını sürdüren *Muhbir*'de Ali Suavi kendisini şöyle tanıtır:

«Öyle bir adamım ki icabında yalın ayak yürümek, toprak üstünde yatmak, kuru ekmek kemirmekten müteazzi olmam. Cihanda dört günlük ömür için müdahana ve riya telaşlarını çekemem.» ⁽³¹⁾

Medrese kökenli olduğundan, verdiği vaaz'larda İstanbullular'ı coşturup kısa boyu nedeniyle *küçük hoca* adını alan Ali Suavi, Türkiye'de yenileşme düşüncesinin ilginç örneklerinden birisidir. Gerektiğinde inanılmaz düzeyde yırtıcı, kavgacı ve ödünsüz olabilen bu genç yazar, *Muhbir*'deki yazılarında Türkiye'nin kurtuluş yolları konusundaki düşüncelerini anlatır. Ali Suavi, yabancıların da anlayabilmesi için İngilizce olarak yayınladığı bir yazısında, Türkiye'nin önünde üç çözüm seçeneği bulunduğunu öne sürer:

- «1. Bir *kurucu meclis* oluşturup *anayasa* düzenlemek,
2. Tüm iç ve dış engelleri bir anda yok edebilecek bir *diktatör* çıkarmak,
3. *Eğitim*'i halk arasında yaygınlaştırmak, eği-

31) Dr. Cavit Orhan Tütengil, *İngiltere'de Türk Gazeteciliği, 1867-1967*, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, 1969, s. 38.

tilmiş insanlar eliyle özgürlükleri yaşama geçirmek, özgürlükler yoluyla bir anayasa yapmak ve anayasa yoluyla da ülkeyi kurtarmak — öyleyse, *eğitiniz!*»

Ali Suavi'ye göre en sağlıklı çözüm yolu, üçüncü seçenektir. «*Halkı eğitiniz!*» diye haykırır, bu sakallı adam... Toplumun, *halk* eliyle seçilmiş beş yüz ya da altı yüz kişilik bir *meclis* içinden gelen «*güzel hükümet*» aracılığıyla yönetilmesini savunan Ali Suavi, şunları ekler:

«*Hepimiz gemi içindeyiz. Gemi batıyor. Nasıl feryat etmeyelim...*» (32)

Bu *sarıklı devrimci*, önce İngiltere'de *Muhbir*'deki yazıları, sonra da Fransa'da yayınladığı *Ulûm*'daki incelemeleriyle Türkiye'nin gündemine şu ana yaklaşımları koymuştur:

a) *İslâm* dini ve inançları, toplumsal açıdan *anayasal* bir yönetime aykırı değildir.

b) *İslâm*'da gerçek anlamıyla *veraset*'e dayalı bir *hilafet* yoktur; kamusal *seçim* ve *cumhur* yolu açıktır. Hazreti Muhammed kimseyi yerine halife atamamış; ilk halifeler seçimle belirlenmiştir. Bu nedenle -Osmanlı düzeni için «şimdilik» erken sayılabilse de- *cumhuriyet* bile *İslâm*'a ters düşmez.

c) Türkiye'de *parlamento*'ya dayalı bir *anayasal düzen* kurulurken *yasama*, *vergileme*, *yürütme* erkleri de *halk katılımı*'yla kullanılmalıdır.

d) *Eğitim*'de köklü yenilikler yapılırken, *İslâm*'da *ibadet* de *Türkçe* olmalıdır. Kur'an ve namaz sureleri, *Türkçe* olarak okunmalıdır.

32) *A.g.k.*, s. 41.

Ali Suavi, Türkiye'ye döndükten sonra da inançlarını aynı kesinlikle savunacak ve sonunda II. Abdülhamid'e karşı, yenileşmecilerin umutlarını bağladıkları hasta eski sultan Murad'ı kurtarmak amacıyla bir grup göçmenle Çırağan Sarayı'nı basmaya çalışırken (Mayıs, 1878), zaptiye sopaları altında kafası parçalanarak canını verecekti (33).

Türkiye'nin yenileşme savaşımalarında bir başka büyük durak, *Namık Kemal Bey*'dir. Ali Suavi'nin daha çok *sivil toplum*'a dönük siyasal tutum ve davranışlarına karşılık, *Jön Türk* düşüncesinin oldukça *seçkin*ci dünya görüşünü yansıtan Namık Kemal, *Hürriyet* gazetesini 29 Haziran 1868'den itibaren yine Londra'da yayınlamaya başlamıştı. Namık Kemal özellikle «*Meşveret Usulü Hakkında Mektuplar*» başlıklı yazı dizisinde, Türkiye'nin *yenileşme* ve *demokratikleşme* sürecine bambaşka düşünceler katmıştır. Söz konusu mektuplarda Namık Kemal'in dile getirdiği ana görüşler, şöyle özetlenebilir (34):

● Yasalar yurttaşlardan sayısız görevleri yerine getirmelerini önermekte, hatta gerektiğinde yurtları için canlarını bile vermelerini istemektedir. Kendilerinden bunca şeyler istenen insanların, yürütme gö-

33) Midhat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavi*, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1946, s. 160-168; İsmail Hâmi Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, Ankara, CHP, 1942, s. 9-36.

34) Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979, s. 101-106; Namık Kemal'in kişiliği, yaşamı ve tüm görüşleri için: Midhat Cemal Kuntay, *Namık Kemal/Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*; İstanbul, Ahmed Halid Kitabevi, 1944; Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*; İstanbul, Remzî Kitabevi, 1938.

revlerini de kendi ellerine almalarından neden kaygı duyulmaktadır?

● Osmanlı düzenindeki otuz milyon insan arasında yetenekli olanlar sadece üç-beş seçkin kişiden ibaret değildir. *Özgürlük meclisi*, gerçek bir *sınav alanı*'dır ve orada nice *harika* insanlar ortaya çıkacaktır.

● Yazık ki Türkiye'de bugüne kadar «*hükümet kimseyi bir şeye teşvik etmemiş, hiç kimse de kendi kendine bir şeye teşebbüs eylememiştir.*»

Namık Kemal, bu ana görüşleri çevresinde, toplumda *halk* eliyle seçilen yasama organlarını, halk katılımıyla gerçekleşen *yürütme* erkini ayrıntılarıyla savunur. Bütün bu görüşlerin ardında yatan ana özlem, uzun sürede ülkede yine bir uygar, *sivil toplum* yaratma tutkusudur. Ne var ki, Namık Kemal *halk* ve *aydınlar* arasındaki derin çelişkileri de yer yer dile getirir. Tutumuna bazı nedenlerle katılmadığı Ali Suavi gibi, Namık Kemal de çoğu yenileşme özleminin yığınlara inemeyişiyle ilgili kaygı ve çözümsüzlükleri anlatır. Bazan belli bir umutsuzluğu da yansıtır. Namık Kemal şunları yazar:

«*Anadolu halkı, bir koluna felç inen, vücudunu bit saran ve vergi yükü cüzzam gibi üstüne yüklenen bir hastalıklıdır.*» (35)

Bu *hasta*, bir yerden sonra aydınların ortak nevrozlarıyla da bunalacaktır.

35) Dr. Cavit Orhan Tütengil, *İngiltere'de Türk Gazeteciliği, 1867-1967*, s. 67 (Yazının dili arılaştırılmıştır).

D. Türkiye'deki Antitez: Ahmet Mithat Efendi

Jön Türk nevroz ve sancılarına karşı yükselen düşündürücü bir ses, *Ahmet Mithat Efendi*'nin antitez'leridir. Belirli bir halk duyarlığına da yaslanan Ahmet Mithat, *hak* ve *özgürlük* çılgınlıkları yoğunlaşırken, siyasal olguların ekonomik ve sosyal köklerini araştırarak, soruşturacaktır.

29 Ağustos 1872'de ilk sayısını yayınladığı *Devir*'de, dönemin önde gelen siyaset adamı *Mithat Paşa*'ya bir *açık mektup* yazan Ahmet Mithat Efendi, şöyle demişti:

«*Bizi okut, sanat öğret, zengin et, hür et... Sen mektep yap; eğer okumazsak kabahat bizim. Sen nümune çiftlikleri yap; işlemezsek kabahat bizim. Sen bize hürriyet bahşet; suiistimal edersek, kabahat bizim!..*» (36)

Yenileşme, *özgürlük* ve *ilerleme* özlemleri böylece bir *karşılıklı sosyal sorumluluklar* ve *toplumsal uzlaşmalar* dengesine dönüştürülmek istenir.

Ahmet Mithat Efendi, yaşadığı dönemin klasik *liberal* öğretisine karşı da, toplumun ve bireyin gelişiminde *devlet* ya da *kamu* kesimine önemli görevler veren *ulusal iktisat* anlayışının bir sözcüsü olmuştur. Batı sanayi kapitalizminin güçsüz Osmanlı basit üretimini ezdiği bir ortamda, Ahmet Mithat Efendi özellikle dış dünya önünde gelişmesi yetersiz bir düzende kalkınma ve sanayileşmenin nasıl başarılabilceği

36) Münir Süleyman Çapanoğlu, *Ahmet Mithat*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti, 1964, s. 107.

sorusunu gündeme yükseltir. Ahmet Mithat Efendi, aynı dönemin Japonya'sında korunmuş gümrük duvarları içinde, *İmparator Meiji*'nin deneyip başardığı kamu eliyle sanayileşme stratejisinin bir benzerini savunmakta; girişimci bireylerin de bu süreçte yer alıp gelişebilmelerini önermektedir. Ahmet Mithat'a göre özgürlüklerin gerçekten elde edilebilmesi, ancak ekonomik güçle desteklenen bir politik gücü yaratabilmekle olasıdır. Ahmet Mithat 1876'da çıkarmaya başladığı ünlü gazetesi *Tercüman-ı Hakikat*'te yazdığı bir dizide dile getirdiği bu antitezleri, 1878'de *Ekonomi Politik* adıyla bir kitap halinde de yayınlayacaktı (37).

Ahmet Mithat, *özgürlük* yanlısı inançlarına karşın, Osmanlı sultanını yine de hoşgörüyü karşılar. Bunun nedeniyse, *sultan*'ın, hızla dönüşen bir uluslararası ortamda, kendi istemini aşan bir tarihsel tuzağın öznesi durumuna geldiğini sezebilmesidir. Geleneksel Osmanlı düşünce, sanat ve dil anlayışı karşısında geniş halk yığınlarına dönük, yalın ve kolay anlaşılır bir yazım dil ve biçimini geliştiren Ahmet Mithat, eski edebiyatın sözcülüğünü yaptığı için damadı Muallim Naci'yi gazetesi *Tercüman-ı Hakikat*'ten uzaklaştıracak kadar da ödünsüz bir yenileşme-cidir.

Yarım yüzyıl boyunca bir *halk kürsüsü* ya da halk üniversitesi işlevini üstlenecek olan bu unutulmaz «*ilköğretmen*», Türkiye'de *yeni* bir *insan* anlayışının da öncüsüdür. Bütün geleneksel, tutucu öğretilere karşın, Ahmet Mithat adeta şu ilginç yaklaşımı savunmadan edemez:

37) Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, Der Yayınları, 1986, s. 400-417.

İnsan, bir makine değildir... İnsan, kendi başına davranan ve eylemlerini kendisi belirleyen bir yaratıktır.

Bu yanıyla Ahmet Mithat'ın ülküsü de, kendisini ve yaşadığı toplumsal çevreyi bilinci ve usu aracılığıyla yeniden kurabilen bir *uygar toplum'a*, onun *özgür yurttaşlar'ına* ulaşabilmektir.

Ali Suavi'den Namık Kemal'e ya da Ahmet Mithat'a uzanan bu geniş zincirde, gelişimi çağına oranla yetersiz kalmış bir sosyal ve siyasal düzende, kendisini eski bağlantılarından koparıp yeni baştan yaratabilecek bir *sivil yurttaş'a* duyulan ortak özlem yansır.

E. Türkçe Dışındaki Dillerde Çıkan Gazeteler ve İslâm Dışı Osmanlı Gazetecileri

Çokuluslu Osmanlı Devleti'nde *yurttaşlık bilinci* Türk ve İslâm dışı kesimlerde de daha değişik bir çerçevede gelişecektir.

Özellikle Osmanlı topraklarında yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi grupları, yenileşme savaşimleri boyunca ülkede kendi dillerinde gazete ve dergiler çıkarmışlardır. Gerçekte, daha 1830'lu yıllarda Sultan II. Mahmut, bazıları *Takvim-i Vekayi*'den derlenen yazılarla İstanbul'da Alexander Blacque'a Fransızca olarak *Le Moniteur Ottoman* gazetesini yayınlattırdığı gibi, *Takvim-i Vekayi*'nin Ermenice ve Rumca sayılarını da düzenlettirmişti. Daha da ilginç, Osmanlı toplumunda Rum ve Ermeni alfabeleriyle Türkçe gazetelerin çıkarılmış olmasıdır.

Rum ve Ermeni kökenli bazı Osmanlı basımcı ve

gazetecileri ise, Türkçe olarak da gazeteler yayınlamışlardır. Örnek olarak, basında genel yayın yönetmenliğinin öncülerinden olan Aleksan Sarrafyan 1870'de *İbret*'i, Filip Efendi ise Ali Raşit'le birlikte 1868'de *Terakki*'yi ve daha sonra 1875'te *Vakit*'i, Teodor Kasap 1875'te *İstikbal*'i, Papadopoulos 1875'te *Sabah*'ı çıkarmaya başlamıştı. 1882'de Mihran Efendi'nin yönetimine geçen *Sabah*, giderek döneminin ilginç gazetelerinden birine dönmüştü ⁽³⁸⁾. Oyunlarının yanı sıra güldürü yazarlığında da usta bir gazeteci sayılan Teodor Kasap, *Diyojen* (1870), *Çingiraklı Tatar* (1873), *Hayal* (1874) adlı mizah gazetelerini yayınlarak, Türkiye'de sosyal ve politik taşlamanın ilk öncüleri arasında yer almıştı.

İslâm dışı kesimlerden gazetecilerin, bazı Türk gazetecilerinin de katkılarıyla gerçekleştirdikleri yayınlar, aşama aşama oluşmaya başlayan *sivil toplum* sürecine, böylece merkez dışı *çevre* güçlerinin siyasal ve toplumsal dinamiklerini de katıyorlardı.

Yeni toplumsal kimlik arayışlarında bir başka ilginç halka, Osmanlı dünyasında özellikle levanten kesimlere ve yabancı devletlere dönük olarak yayınlanan Fransızca ve İngilizce gazetelerdir. *Times*'ın Türkiye muhabiri Edgar Wittaker'in İstanbul'da 1867'de çıkarmaya başladığı *Levant Herald* gazetesi, Osmanlı Devleti'nin örtülü ödeneklerinin de yardımıyla, uzun süre İngilizce ve Fransızca'yı birarada kullanarak, dış dünya önünde Osmanlı toplumundaki yenileşme çabalarının sözcülüğünü üstlenmişti. Fransızca olarak basılan *Stamboul* gazetesi ise, ilk kez çıktığı 1875'ten yayınına son vereceği 1964'e kadar Türkiye'de yaban-

38) M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1982, s. 274-275.

cı dildeki en uzun süreli gazete niteliğini elde edeceği gibi ⁽³⁹⁾; özellikle Fransız dünya görüşünün yeni aydın kesimlere ve belirli azınlık gruplarına yansıtıldığı platform olacaktı.

Bunlara giderek İstanbul, İzmir, Selanik gibi Osmanlı kentlerinde çıkarılan Rum, Ermeni, Yahudi kesimlerine dönük çeşitli gazetelerin yanı sıra, özellikle Fransızca ve İngilizce yayınlar eklenmişti.

F. Düzenin Çıkmazı: İlerleyen Siyasal Düşüncelere Karşın Gerileyen Ekonomi...

Yenileşme sürecinin Osmanlı dünyasında *sivil toplum* yönünde sahneye çıkardığı yeni düşünce ve özelemlere karşılık, düzenin *tarihsel ikilem*'i, *ekonomik* alanda ileri *sosyal* ve *politik* özelemlerin yanıtını verecek büyük atılımların gerçekleştirilemeyeşidir. Modern *sanayi toplumu*'na doğru evrilmeyi sağlayacak nitelikteki köklü bir ekonomik yeniden yapılanmayı başarmak şöyle dursun; ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında tüm Anadolu köyleri içe dönük bir kırsal yaşamla karşı karşıyaydı. Ekim, yüzyıllar boyunca hemen hiç değişmemiş geleneksel yöntemlerle sürdürülüyor; gittikçe iç dünyasına kapanan *köylülük*, düşünsel düzeydeki yenileşmede aynı ölçüde derin bir *yabancılaşma*'dan ötede, kendisi açısından anlamlı hemen hiçbir şey bulamıyordu.

Çağdaş işlevlerine kavuşamamış İstanbul'un ve

39) Dr. Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964)/Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1978, s. 17 ve sonras.

Anadolu kentlerinin sıradan insanları için de durum daha değişik değildi. Osmanlı düzeninde de yüzyıllar boyunca dünya görüşünü ana çizgileriyle sürdürmüş bulunan *Doğu despotizmi* için, hiçbir şey, kendi *mutlak hegemonya'sı* karşısında herhangi bir *rakip* gücün oluşumunu engellemek kadar birincil bir önem taşımamıştı. Özellikle de *sivil* güçlere özgürce gelişim dinamiklerini açmak, *Doğu despotizmi* açısından, kendi *idam* hükmünü vermekten farksız görünüyordu. Böyle bir düzende *Doğu despotizmi'nin devlet'i, birey'lere, varolan duragan çerçeveler içinde kütkanaat* yaşama olasılığını tanıyabilirdi ancak...

Gerçekte, modern gelişimin sürekli olarak dışına itilen *despotik devlet* için de, varolan süreçlerin ötesine geçmeye çabalayan *sivil birey* için de bu *ölüm-cül* bir çözümsüzlüktü.

Birey'lere, devlet'çe konulmuş *duragan* çerçevelerin dışına taşarak, *sivil toplum'a* dönük ekonomik ve sosyal girişimlerini *özgürce* belirleme hakkını asla tanımak istemeyen *Doğu despotizmi'nin* tarihsel ayakbağları nedeniyle Türkiye'de *genişleyen yeniden üretim* ortamına bir türlü açılmayan düzen, son çözümde, kendi kendisini -önlenmez biçimde- yadsıyıp olumsuzlamaktaydı.

Bu *kısır döngü*, yaşlı ve yorgun Osmanlı düzeninde varolan toplumsal *alt* ve *üst yapılar* arasında gittikçe yoğunlaşan bir *uçurum'un* belirginleşmesi süreciydi...

Üçüncü Bölüm

Yenileşme ve Halk Egemenliği'nin Tarihsel Kökleri

TÜRKİYE'DE İLK ANAYASA, HALK EGEMENLİĞİ SAVAŞIMLARI ve BASIN

OSMANLI dünyasına ilk *anayasa* ve halkoyuna dayanan ilk *parlamento*, bir yandan düzenin iç yapısı gittikçe derinden sarsılır ve öte yandan da *Düvel-i Muazzama* diye adlandırılan büyük devletler *Bâbiâli*'ye şiddetli baskılarda bulunurlarken 1876 yılında gelecekti.

Devlet 1870'li yılların ilk yarısında giderek dış borçlarını bile ödeyemez duruma düşmüş; ekonomik, sosyal ve politik kargaşa en üst düzeye ulaşmıştı. Ahmet Mithat Efendi bu ortamı şöyle tanımlar:

«... *devletin eshâm-ı umumiyesini 12 kuruşa kadar tenzil eden vukuat-ı azime ve müdhişe...*» (40)

Yüz kuruşluk Osmanlı devlet tahvillerinin değerini 12 kuruşa kadar düşürten bu çok boyutlu bunalım ortamında, İngiltere, Avusturya, Almanya, Rusya ve çeşitli Batı devletleri Osmanlı'yı sürekli sıkıştırıyor; köklü yeniden düzenlemeler yapılmazsa, Hıristiyan uyruklu azınlıkları korumak gerekçesiyle bu kez

40) Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s. 53.

kendilerinin Türkiye'ye doğrudan *müdahale* edeceklerini ileri sürüyorlardı.

Abdülmecid'in ölümüyle 1861'de başlayan *Abdülaziz* dönemi, giderek üç yılda altı sadrazam değişikliği yapılan böylesine yoğun bir *bunalım* ortamında Sultan'ın 1876'da tahttan *hal'* edilmesiyle kapanmıştı. Ne var ki, büyük umutlarla başa getirilen *V Murat* da *cinnet* belirtileri göstermekteydi. Bu koşullarda *V Murat* da *hal'* edilmiş ve yerine genç kardeşi *Abdülhamid* tahta çıkarılmıştır. *II. Abdülhamid*, bu önemli değişikliklerde rol oynayan *Mithat Paşa'yı* -başka seçeneği bulunmadığından- sadrazam atadı ve 23 Aralık 1876'da tüm yurttaşlara eşit hak, özgürlük ve halk temsilcilerinden oluşan bir yasama organı eliyle *yasal yönetim* vaadeden ilk anayasayı, 1876 *Kanun-ı Esasi'sini* ilan etti ⁽⁴¹⁾. *Özgürlük* sevinciyle dolan Türkiye'nin insanları bir yana, *Düvel-i Muazzama* bile genç sultanın reformcu eğilimlerinden son derece mutluydu.

Oluşum sürecindeki *sivil toplum* ile *siyasal toplum* ilk kez ortak bir platformda buluşuyor gibiydi.

Oysa, bu çok kısa süren bir bahar olacaktı.

Deneyimsiz parlamento, padişahın eski mutlak yetkilerini sürdürebilmesini amaçlayan çeşitli yasa tasarılarını düzeltmek için boğuşurken; yokluk ve yoksulluk içindeki toplum, Balkanlar yöresinde savaşın patlak verdiğini, Çarlık Rusya'sının Bâbüâli'ye tehditler yönelttiğini izleyecek ve sultan *II. Abdülhamid*, bu gibi olağanüstü durumlarda kullanılmak üzere doğ-

41) Yavuz Abadan/Bahri Savcı, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara, A.Ü. Hukuk Fakültesi, 1959, s. 35-43; Dr. A. Şeref Gözübüyük/Dr. Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, SBF, 1957, s. 23-83.

rudan doğruya anayasanın kendisine tanıdığı bir hak-
tan yararlanarak, 13 Şubat 1878'de *Meclis-i Mebusan*'ı
sessizce kapatacaktı. Anayasa yırtılıp atılmamış; sa-
dece askıya alınmıştı. Bir daha da anayasa otuz yıl
boyunca kaldırıldığı yerden hiç indirilmeyecekti ⁽⁴²⁾.
Parlamento'nun kısa süren yaşamında açıkça görül-
düğü gibi, siyasal arenada yerlerini aramaya başlayan
çeşitli kesimlerden *sivil toplum* güçlerinin sınır tanı-
maz özelemleri karşısında, *siyasal toplum*'un *despotik*
devlet'i, iç dış baskı ve bunalımlar önünde varlığını
sürdürebilmesinin tek koşulu olarak yine *mutlak*
otorite'sine sığınmayı seçmişti. Bu sığınış, bir bakıma,
tarihin ona sunduğu *son seçenek* ya da için için yıpr-
atıp tabanını oyacak olan çözümsüz *tuzak*'tı.

Anayasal düzenin yerine geçen, *özgürleşme* süre-
cine yönelik olarak yine sonu gelmeyen kısıtlamalar,
özellikle de düşünce ve basın *sansür*'ü uygulamala-
rıdır ⁽⁴³⁾.

● 1878'de *Sansür Heyeti* kurularak, gazetelerin
daha basım öncesinde tümüyle denetlenmesi ilkesi be-
nimsenir. Böylece gazeteler satır satır denetimden ge-
çirilecek; istenmeyen yazılar, bölümler, sözler hiçbir
kurala dayanmaksızın çizilip atılacaktı. O kadar ki,
sansür kurulu başkanı bir gün attığı bölümlerin, «ya-
zarların içlerinden en çok duyup yazdıkları parçalar»
olduğunu bile söyleyebilecekti ⁽⁴⁴⁾.

42) Taner Timur, *Türk Devrimi/Tarihi Anlamı ve Felsefi Te-
melleri*, Ankara, SBF, 1968, s. 69-72; Prof. Bahri Savcı,
Demokrasimiz Üzerine Düşünceler, Ankara, SBF, 1963, s.
23-26.

43) Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul, Mil-
liyet Yayınları, 1977, s. 11 ve sonrası.

44) Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, s. 63.

● Giderek yurt dışından gelen bütün yabancı gazetelerin sansürüne başlanacaktı.

● 1880'den itibaren tüm kitap yayıncılığı basım öncesinde denetime alınacaktı.

Ama, sonu gelmeyen çözülüşü durdurabilecek miydi bunlar?

Batışı durdurmak, en azından tüm yaşamda köklü sosyal, ekonomik, politik ve kültürel dönüşümlere girilerek, *sivil toplum* kurumları aracılığıyla düzeni bir *genişleyen yeniden üretim* sürecine yöneltmekle olasıydı. Oysa, bir *din, dil ve uluslar halitası* olan Osmanlı düzeninde, bu karmaşık yapıyı bağlayıp çok daha ileri bir dengeye geçirebilecek koşullar, tarihin hızlı akışı altında gittikçe geride kalmaktaydı.

Osmanlı düzelmek bir yana, dönüşü olmayan bir akıntının çekişi altında sarsılıyordu.

A. Sanayi Devrimi Dünya Arenasına Çıkarken, Osmanlı Düzeni Üstündeki Çözümsüz Sorunlar

1880'ler başlarından itibaren Osmanlı sosyo/politik sistemi konusunda *uluslararası arena*'da yeni sorunlar ve *gelişmeler* belirmeye başlar:

a) Özellikle *Sanayi Devrimi*'nin daha ileri aşamalarına yöneldikçe, önlerinde *engelsiz bir dünya arenası* açılmasını isteyen *Batı devletleri* açısından *taht-tan reform* beklentisi çoktan tarihin çöp sepetine atılmıştı. *Avrupa'nın Hasta Adamı*, kendi kendisini kurtaramazdı. *Hasta Adam* bir *ameliyat masası*'na yatırılacak ve her büyük gücün istek ya da gereksinimle-

rine göre bir başka organından yoksun kılınmak istenecekti.

b) *Osmanlı saltanatı*, koşulların sürekli ters yönde geliştiğini sezinlemesine karşılık, yine de *büyük güçler* arasındaki *çıkarcı ayrılıkları*'nı ustaca değerlendirmek ve bu ayrılıkları birbirlerine karşı kullanarak varlığını sürdürebilmek umudunu yitirmeyecekti. Ne var ki, II. Abdülhamid, özellikle İslâm dışı halkların Osmanlı'nın *çokuluslu* yapısının dışına kaydığını anlayacak kadar da gerçekçiydi. Balkanlar'da Çarlık Rusya'sı *Pan-Slavizm* politikasıyla Slav kökenli halkları ulusal bağımsızlığa yöneltirken, İngiltere de ünlü *Balkanlaştırma* siyaseti çerçevesinde bir başka *karşı denge* oyununu sürdürecekti. Ayrıca, aynı *ayrılıkçı akımlar* Arap halkları, Ermeni ve Kürt toplulukları üstünde de özellikle İngiltere, Rusya, Fransa ve Birleşik Amerika tarafından değişik amaç ve yöntemlerle yaygınlaştırılacaktı. II. Hamid bu dağılışı durdurmak amacıyla Osmanlı Devleti'ni bağlayabilecek yeni bir *ideolojik çerçeve* arayacaktır. Bu çerçevenin, «resmen» dile getirilemese de, herhalde *Hristiyan* dış dünya önünde tüm *İslâm* kökenli halkları birleştirebilecek *İslâm birliği/Pan-İslâm* eylemi olabileceğini düşünecektir.

c) *Genç Türk* aydınları sorunun yalnız halkoyuna dayalı *meclise danışma* ya da *meşveret* yöntemiyle çözülebilir olmaktan çıktığını aşama aşama anlayacaklardır. Bunalım ne salt klasik hak ve özgürlüklerle ve ne de salt ileri bilgi ve teknolojiyi dıştan almakla kesin çözüme ulaştırılabilirirdi. Ortada doğrudan doğruya niteliği dönüşen bir uluslararası yapıdan ve onun çağdaş dinamikleriyle çelişen Osmanlı düzeninden kaynaklanan çok boyutlu etkenler ve bunalımlar vardı.

Bunalım'ı çözebilmek ancak *Sanayi Devrimi'nin* tarihsel ivmesiyle uyumlu köklü ve derin dönüşümlerin işi olabilirdi.

Mustafa Kemal Atatürk'ün dünyaya geldiği 1880'ler başlarında, tarihin koridorları, Türkiye'de de yeni olgular ve olasılıklarla karşı karşıyaydılar.

B. Atatürk'ün 1880'lerde Doğduğu Bunalım Ortamının Sivil Toplum Dinamikleri

Mustafa Kemal'in doğduğu *dünya'nın* iç dinamikleri arasında, Türkiye tarihinin *yeni güçler'i* de yer alır. Bunlar, geleneksel Osmanlı öğretisinden değişik koşullarda yetişmiş; *sivil toplum'a* özgü bazı kavram ve anlayışları belli ölçülerde edinmiş bulunan güçlerdir.

Sivil topluma dönük yeni güçlerin dünyasında, *insan'ı insan* yapan bambaşka özellikler söz konusudur. Şöyle ki:

1. *Yurttaş Olma Bilinci*: Osmanlı toplumunun yeni kuşakları, yerin ve göğün *halife'sinin* önünde salt elleri ve boyunları bükük *sıradan uyruklar* değildir. Kentli genç aydınlar, toplumda *kişisel* benlikleriyle yaşamak isteyen birer *yurttaş* olma özlemindedirler. Bu özlemin doğal bir sonucu olarak, *kelle* ve *koltuk korkusu* sona ermekte; *doğru* bildikleri inançlar uğruna ölümü bile göze alma direnci kişiliklerinde pekişmektedir. *Doğulu devlet'in despotik* ve *merkezci* eğilimlerine karşı, *sivil toplum'un* geniş ve esnek çevresel diyalektiği böylece ilk kez gün ışığına çıkmaktadır (45)

45) Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, s. 206-215.

Özellikle *İstanbul, Selanik, İzmir* gibi görece olarak daha gelişmiş ve dışa açılabilmiş büyük kentlerde, *Batılâşmacı, gösterişçi, snop* yabancılaşmış tiplerin yanında, sorunları gerçek boyutlarıyla kavrama çabasındaki daha özden *aydın* kesimler de aşama aşama belirlemektedirler.

2. *Aydınlanma Felsefesi ve Modern Bilim Anlayışı*: Geleneksel *skolastik* düşüncelerin yerine özellikle bir bölüm genç kuşakta gücünü *Aydınlanma Felsefesi*'nden alan ve evrensel oluşumu *Pozitif Bilim* anlayışıyla açıklamak isteyen modern düşünceler filizlenmekteydi (46). Bunlar, *toplumsal insan* anlayışına ve *bilinçli* yönlendirmelerle değiştirilip yeniden biçimlendirilen bir evren düşüncesine geçişin belirtileridir. Bu süreçten *din ötesi, çağdaşlaşmacı* eğilimler fışkıracaktır.

3. *Demokratik, Halkçı, Ulusalçı Düşünce ve Eylemler*: Yenileşme süreci aynı zamanda sosyo/politik platformu da eski yapı içinde tasarlanması zor aşamalara doğru açar. Özellikle *yurttaş hakları*'na duyulan gereksinme, oldukça soyut bir çerçevede kaldığında bile toplumun genelinde *demokratikleşme* eğilimini sürekli destekleyecektir. *Demokratikleşme* eğilimi ise, *çözülme* sürecine girmiş *ataerkil* bir *imparatorluk*'ta, teorik ve pratik düzeyde, çoğu kez *halkçı* ve *ulusalcı* düşünce ve eylemi kışkırtır. Bir bakıma bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nda genç Türkiye aydınının *romantizm çağı* olarak da tanımlanabilir. Genç *aydın*, bir yerde, *sosyal* açıdan kendi sınırlarının ötesine taşan özlemleri duyabilmekte; bu özlem-

46) Prof. Dr. Macit Gökberk, «Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk», *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, s. 298-299.

lerin gerekli kıldığı toplumsal *organik* bağlantılardan yoksun ve uzakta olduğu halde, kendisinde bir tür *devrimci işlev* görebilmektedir. *Romantik devrimci eğilim* giderek bir *küçük burjuva radikalizmi* biçiminde billurlaşacak ve genç aydını bazan tuhaf, hatta çelişkili bir *sınıflar üstü konum*'a kadar da sürükleyebilecektir. Buradan da Türkiye'nin devrimci gizil gücünün *çok kendine özgü* başka bazı çelişki ve yabancılaşmaları doğacaktır (47).

4. *Yenileşme Düşüncesinin Anadolu İçlerine Yayılması*: Sürecin önemli bir özelliği de, başlangıçta birkaç *büyük kent*'te yoğunlaşan yenileşme dinamiğinin giderek *Anadolu*'nun belli başlı kentsel güç odaklarına doğru yayılmasıdır. Diyarbakır, Konya, Erzurum gibi değişik Anadolu yörelerinde de *yenileşme kültürü* genç aydınlar arasında yavaşça dal budak salacak; oralarda yepyeni umutlarla yetişen kuşaklar yaratacaktır. Böylece zaten ayrı bir yapısı bulunan *Balkan* yörelerinin yanında, *Anadolu* güç odaklarının *demokratikleşme* süreci ortaya çıkmaktadır. Özellikle değişik *halk* katlarından gelen yeni kesim *Anadolu aydınları*, merkezdeki *seçkin* yenileşmecilerin önünde, bazan daha savaştı ve kesin tutumlu bir başka *çevre dinamiği* oluşturacaklardır.

5. *Batılaşma İdeolojisi; Siyasal Masonluk*: Türkiye'nin yenileşme sürecinde doğrudan doğruya *Batı kültür çevresi*yle *bütünleşme* yönündeki akımlar da yirminci yüzyıl başlarına doğru ilginç bir kol oluşturacaktır. Türkiye'deki yabancı uyruklular, yerleş-

47) Ali Gevgilili, *Türkiye'de 1971 Rejimi/Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş Aşaması*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1973, s. 205-225.

miş yabancılar, levanten ve azınlıklar bu akımın önemli bir aracı gücü niteliğini taşırlar. Aynı süreçte, *gizlilik* ilkelerine göre çalışan ve özgürlük, eşitlik, kardeşlik, pozitif bilim anlayışı gibi kavramları oldukça geniş bir evrensel yaklaşımla yayan *masonluk* da, siyasal yenileşmenin etkin bir yayıcısı olacaktır. Özellikle *loca*'ların *kapalı* yapısı, son çözümde, gizli siyasal örgütlenmeler için doğal bir gelişim ve yerleşme yeri işlevini kazanacaktı (48).

İnancını *yurttaş olma* tutkusundan, bilgisini *kitap'tan*, teorik ve pratik eğilimlerini *modern düşünce* ve *bilim*'den alan bu kuşaklar, daha genelde, yeni bir Türkiye yaratacak güçlerin ilk çekirdekleriydiler.

C. Sivil Toplum'a Türkiye'de Yeni Bir Tarih ve Politika Bilinci Getiren Gazeteler ve Yazarlar

Atatürk'ün doğduğu 1880'li yıllarda, uygulanan yoğun *sansür*'e karşın, yeni bir sivil toplum yapısının öncü güçleri olarak Türkiye basını ve düşünürleri *yenileşme* sürecine yine de değerli katkılarda bulunabilmişlerdir. Aynı zamanda yeni düşüncelerin genç aydınlar arasında kök salmasına yol açan bu süreç, *sivil toplum*'a geleneksel değerlerin ötesindeki bir *tarih* ve *politika bilinci* getiriyordu.

a) *Mekteb-i Mülkiye*'nin genç *tarih-i siyasi* hocası *Murat Bey* gerek Osmanlı bürokrasisini yeni anlayışlarla donatmayı gözetken derslerinde, gerekse *Mi-*

48) E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, İstanbul, Sander Kitabevi, 1972, s. 123-127.

zan gazetesindeki başyazılarında, ulusların tarihinin rastgele bir olaylar yığınağı biçiminde düşünülemediğini anlatacaktır. İniş ve çıkışlarla dolu olan tarih, ancak bu olayların ardındaki ekonomik, sosyal ve politik etkenler arasındaki *nedensellik bağlantıları* ortaya konularak açıklanabilirdi. Murat Bey böyle bir yaklaşımla *tarih*'i vakanüvis masalları görünümünden çıkaracak; özellikle Osmanlı yükseliş ve çöküşünün *ardındaki* temel etmenleri araştırırken, yeni dünyayı yaratan *Fransız Devrimi* başta olmak üzere çağdaş olayları öğrencilerine tüm ayrıntılarıyla tanıtmak isteyecektir ⁽⁴⁹⁾.

b) *Askeri Tıbbiye*'den yetişen genç *Beşir Fuat* özellikle *Tercüman-ı Hakikat*'teki yazılarında *evren*'in *madde*'yle açıklanmasını deneyecektir. Beşir Fuat'a göre, dünyanın gerçek güçleri *enerji* ve *madde*'dir *Metafizik* dünya tasarımlarına karşı, evrenin *naturalist* ve *materyalist* tanımlamalarını yapan ve çok genç yaşta intihar eden Beşir Fuat, *Tercüman-ı Hakikat*'te, çöküşün ardındaki gerçek nedenlere inilmedikçe Osmanlı sistemine bir çözüm yolu bulunamayacağını haykıracaktır ⁽⁵⁰⁾

c) *Recaizade Ekrem*'den *Şemsettin Sami*'ye kadar uzanan bir başka kuşak, öncelikle *dil sorunu*'nu ele alacaktır ⁽⁵¹⁾ Onlar, bir toplumun *dil*'i ile *bilim*'i ve

49) Birol Emil, *Mizan'cı Murat Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1979, s. 71-79.

50) M. Orhan Okay, *İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti: Beşir Fuad*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1969, s. 105 ve sonrası; Parlan Özturan, *Beşir Fuad'ın Mektupları*, İstanbul, Arba Basım Yayım, 1989, s. 6-75.

51) Ağâh Sırrı Levend, *Şemsettin Sami*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969, s. 33 ve sonrası.

düşünce'si arasındaki organik bağlantıyı görecek ⁽⁵²⁾ ve bir *diller kokteyli* niteliğindeki Osmanlıca aracılığıyla sağlıklı bir Türkiye düşüncesinin oluşturulamayacağını savunacaklardır. Türkçe yazmak, Türkçe konuşmak, daha genelde, bir *Türkiye düşüncesi* yaratabilmenin de *olmazsa olmaz* koşuludur. Giderek *Türkçülük* akımını hazırlayacak olan bu tezler, daha önce Namık Kemal'in çok duyarlı boyutlara çıkardığı *vatan* ve *yurt* kavramlarına ⁽⁵³⁾, Ahmet Cevdet'in 1896'da yayınlamaya başladığı *İkdam*'da siyasal bir *ideoloji* niteliğini katacaktır.

d) *Arap harfleri*'ni kullanmanın Türkçe yazım açısından yarattığı çetin sorunlar ve özellikle Arap alfabesinin halk yığınlarınca öğrenilmesindeki güçlükler yine aynı ortamda çeşitli tartışmalara yol açacaktır. İlk kez *Kafkas* kökenli Türkler, *Latin harfleri*'ni benimsemenin Türkçe'nin yazım ve öğrenim olanaklarını arttıracaklarını ileri süreceklerdir. Aynı teze, İran'dan gelen *Cemaleddin-i Efgani* de ilginç katkılar da bulunacaktır.

e) *Köycülük*, *halkçılık* ve *ulusçuluk* akımları, özellikle Rusya ve Balkanlar'da *narodnik*, *populist*, *sosyalist* ve giderek *marksist* akımların gelişimine oldukça eş bir çizgi içinde Kırım, Kafkasya ve Balkan Türk düşünür ve yazarları arasında yankılar yaratır. Örnek olarak, Kazan'da *Tercüman* gazetesini yayınlayan Gaspıralı İsmail Bey, sosyo/politik koşulların oluşumunda ekonomik altyapının *belirleyici* niteliğini vurgulayacaktır. Böylece tarih üretici güçlerin geli-

52) Prof. Dr. Hüsrev Hatemi/Yeşim Işıl, *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989, s. 15-66.

53) Güzin Dino, *Türk Romanının Doğuşu*, İstanbul, Cem Yayınları, 1978, s. 21-26.

şimiyle bütünleşen bir görünüm almaktadır. Balkanlar'da çıkan *Tarla* gazetesi ise, *köycülük* akımına özel bir ağırlık katar (54).

Türkiye'nin yenileşme sürecinde *demokratikleşme* özlemi böylece daha *toplumsal* ve *özdeksel* bir görünüme bürünmekteydi.

Bütün bu yeni inançların genellikle üstünde ödün vermedikleri ortak ana istek *özgürlük* düşüncesidir.

Özgürlükleri genelde savunmakla birlikte siyasal savaşıma sınırlar koyabilen yazar yine Ahmet Mithat Efendi olur. Ahmet Mithat Efendi, çözümü varolan tarihsel *devlet* ve *toplum* yapısıyla birlikte arayan bir yazardır. Bu nedenle de, arasına sürüklendiği *tarihsel kapan* içinde bir başka çözüm arayıcısı olan Sultan II. Hamid'e saygı besler ve öteki yazarların çoğuna oranla bir *gelenekçi reformcu* kimliğine bürünür. Mithat Efendi, özellikle *Jöntürkler*'i bazan yabancı devletlerin Türkiye üstünde yürüttükleri *bölme* ve *ethisizleştirme* siyasetlerinin bir *aracı* durumuna düşmekle eleştirmekten de kaçınmaz.

Tarihin anlamlı çelişkisi, Türkiye ve Japonya'nın kalkınma, modernleşme ve sanayileşme çabalarına yüzyılın ikinci yarısında hemen hemen aynı dönemde belirli bir yoğunlukla yönelmiş bulunmalarındır. Ne var ki, Japonya'da İmparator Meiji modernleşmeyi tüm Japon eğitiminde köklü bir *pozitif bilim* anlayışıyla destekleyip *kamu öncülüğü*'nde giderek bir ölçüde özelleştirilen bir *sanayi* kurmayı başarırken; kapitülasyonların kamu ekonomisini bunalttığı ve dış borç-

54) Adem Ruhi Karagöz, *Bulgaristan Türk Basını, 1879-1945*, İstanbul, Üniversite Matbaası, 1945, s. 13.

ların iflasın eşiğine getirdiği Türkiye’de Sultan Hamid benzer olanaklardan da uzak kalır. Bir uzakdoğu takımadaları toplumu olmanın verdiği dışa kapallılığı, gelenekçi düzen içinde yenileşme sürecinde başarıyla kullanabilen Japonya’ya karşılık; sürekli gerileyen ve dış dünya önünde bocalayan Türkiye benzer bir ekonomik davranış özgürlüğü altında *ulusal ekonomi*’sini yaratma şansına sahip değildi. Eğer Osmanlı ya da Hamid için de aynı sanayileşebilme şansı varolabilseydi, Türkiye’de *ulusal iktisat* felsefesinin Ahmet Mithat’tan daha iyi bir *ideolog*’u herhalde zor bulunurdu.

Oysa, *dışa kapalı* ekonomi yoluyla *sanayileşme* umudu, Asya/Avrupa kavşağındaki *çokuluslu* Osmanlı açısından olanaksız bir düştü. Tarih, Türkiye’nin *sivil toplum* yönünde evriminden de ürken *Doğu despotizmi*’ne böyle bir *lokomotif* vermemiştir.

D. İttihat ve Terakki’yle Birlikte Örgütlenmeye Yönelen Düşünsel Birikim ve Gündeme Konulan Yeni Öneriler

Anayasal bir düzen isteyen çoğu sivil toplum öncülerinin umutlarını bağladıkları Midhat Paşa 1881’de Taif’e sürülüp orada esrarlı koşullar altında can verse de, geleneksel *siyasal toplum* düzlemi açısından durum umutlu olmayacaktı. Türkiye’de *Askeri Tıbbiye*’siyle, *Mülkiye* ve *Mühendishâne*’siyle, modern eğitim veren öteki kurumlarıyla *yeni bir aydın kuşak* yaratılmıştı. Üstelik, bunların modernleşmesine en büyük katkıyı yapan da çokluk yine Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid’in ta kendisi olmuştu. Sultan, *yenileşme*’nin salt *bilim* ve *teknoloji* düzeyinde tutulup Türkiye’de belirli bir düzeyde sınırlanabileceğini umabilmişti.

Yenileşme, özellikle *dışsal dinamikler*'in çok etkin olabildiği düzenlerde, genelde, sivil toplum'un kentsef güçleri arasında bütün bir *dünyaya bakış açısı değışimi*'dir. Yeni bilgiler, yeni teknolojiler, insanın toplum ve evrendeki yeri konusunda da yepyeni tasarımları yanları sıra çekerler. *Mekteb-i Tıbbiye*'de kadavra üstünde uğraşan genç adam, aynı zamanda, tüm toplumsal yapının da, belli bir *organizma* gibi, üstünde oynanıp çalışılabileceğini düşünür. *Mekteb-i Mühendishâne*'de modern yapı projeleri çizen genç insan, yaşadığı düzenin de sentezci bir *yeniden yapılanma*'sının planlanmasını yapmayı tasarlar. *Mekteb-i Mülkiye* öğrencisi, uygulamada, aldığı her bilgiden bir başka *devlet reformu* ya da *üstten dönüşüm* tasarımı na ulaşır. En sonunda da, her genç aydın için, nitelik ve uygulama sınırları değışik olsa bile geleceğe dönük bir başka siyasal çözümlemenin umut ya da özlemi belirginleşir. Bu süreç giderek özlenen amaçlar doğrultusunda yepyeni sivil toplum kurum ve örgütlenişlerini yaratır.

Genç insanlar, bir gün özledikleri biçimdeki yeni bir *toplumsal yönetim*'i oluşturmak umuduyla 1889 yılı Mayıs ayında gizlice *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ni kuracaklardır. Bu örgütleniş, bir dizi başka *düşünce*'yi, yığınsal iletişim ve yayın çabasını sahneye çıkaracaktır.

Ne var ki sürekli *sansür* nedeniyle o yeni düşünceler ülke içinde değil, yine daha çok yurt dışında fi- lizleneceklerdi:

• *Murat Bey* önce Mısır'a giderek 1896'dan itibaren *Mizan*'ı yeniden yayınlar. Daha sonra Paris'e geçip bu kez orada çıkan *Meşveret* gazetesini de bir süre yöneten Murat Bey, özellikle bir seçkinler yöne-

timinde ortaya çıkacak olan *meclis*'i ve tüm Osmanlı ülkesini kapsayan bir *yasalar rejimi*'ni savunur. Özde bir *devlet reformcusu* olduğu için sivil toplum açısından daha ılımlı görüşlerle yetinen Murat Bey'in serüveni, giderek derin bir yalnızlığa dönüşür.

● Cenevre'de 1897'den itibaren *Osmanlı*'yı çıkaran *Tunalı Hilmi Bey*, *Doktor Abdullah Cevdet* ve arkadaşları bir yandan geleneksel siyasal yapıyı ve Osmanlı saltanatını eleştirirlerken, öte yandan da Osmanlı *halk* kesimlerinin haklarını dile getirirler ⁽⁵⁵⁾. Ancak, *halk*'tan söz eden bu aydın kesimi de bir yerde başka bir yalnızlıkla karşılaşacaktı. Onca savundukları, haklarından söz ettikleri *halk* neredeydi, neden yanlarında değildi? *Halkçı* romantizm böylece sosyo/politik gerçekliklerin sert kayalarına vurmaya başlıyordu. *Köktenci* (radikal) eğilimlerin ağır bastığı çoğu *orta sınıf* kökenli genç aydınlar, ilk kez, *Doğu despotik siyasal toplum* karşısında, *sivil toplum*'un çok geniş *gelenekçi halk kesimleri*'yle kolaylıkla bağlantı kurulamayacağını bilincine varmaktaydılar. Bu yolun sonu, «*halk için, halk adına*» davranmak gerektiğini savunan *Jacobin* bir siyasal ideoloji olacaktır. Osmanlı düzenindeki radikal küçük burjuva gruplarının sözcülüğünü üstlenen bu düşünür grubu, *idare-i müstebidiye*'ye karşı, açık seçik, *idare-i cumhuriye* önerebilecek duruma da gelecekti. Yirminci yüzyıl başlarına kadar süren bu yayın çalışması, *cumhuriyet* özlemini de Türkiye gündemine koyar.

● Fransa'ya yerleştikten sonra olgucu (*pozitivist*) dünya görüşünü geliştiren Fransız aydın çevreleriyle

55) Dr. M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1981, s. 34-35 ve sonrası.

geniş bağlar kuran *Ahmet Rıza Bey*, özellikle 1895-1897 arasında Paris'te çıkardığı *Meşveret*'te Türkiye'nin yenileşme düşüncesinde de *olgucu* boyutu derinleştirir. Ahmet Rıza Bey'e göre, Türkiye'nin çöküşünde *halk*'ın da, *hükümet* kadar *sorumluluğu* vardır. *Sivil* ve *siyasal* toplum yapılarının karşılıklı olarak sorgulanışdır bu... *Meşveret*'te yazan Suriye kökenli *Halil Ganem*, yer yer çöküşün dış dinamiklerini vurgulayacak; bütün bu olgularda *emperyalizm*'in önemli bir rolü bulunduğunu belirtecektir. Ahmet Rıza Bey ise, *İslâm*'ın sosyal ve siyasal reformlara engel sayılamayacağını ısrarla dile getirirken; Batı'nın Türkiye sorununa Hristiyan dünya görüşünün perspektifleriyle bakmaktan kendisini alamadığını da vurgular ⁽⁵⁶⁾. Ahmet Rıza Bey, ne sıradan bir halkçıdır ve ne de sıradan bir demokrat... Fransız sosyalisti *Jean Jaurès* de aralarında olmak üzere Batı Avrupa'nın çoğu ilerici düşünürlerini yakından tanıyan Ahmet Rıza Bey'e göre, insan, doğa, toplum ve tarihin *nesnel* bir kökeni vardır. Bu yönüyle Ahmet Rıza Bey'de, pozitif bilim öncülüğüyle, yeniden *us* yoluyla kurulabilecek bir toplum düzeni düşüncesi egemendir. O nedenle de, genç düşünür, ideolojik çerçevesi sonunda, bir başka *üstten reform* anlayışına dek uzanacaktır.

● *Samipaşazade Sezai*'nin yönetiminde çıkan ve giderek *Dr. Bahattin Şakir* ve çevresindekilerin egemenliğine geçen *Şurâ-yı Ümmet*, özellikle 1902'den sonra Türkiye düşüncesinde bir başka kavramı öne çıkara-

56) Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri* 1895-1908, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964, s. 148-152; Ahmet Rıza'nın kişiliği ve yaşamı için: *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, İstanbul, Arba Basın Yayın, 1987, s. 10 ve sonrası.

racaktır. Soyut özgürlükçü düşünceler, *çokuluslu* Osmanlı yapısında değişik din, dil ve etnik kesimler arasında *ayrılıkçı* nitelikteki eğilimleri yaygınlaştırmıştı. *Üstten yönetimci devrim* ya da *köktencilik* eğilimindeki bir grup Türk aydını, Osmanlı'nın bölünüp ayrılması tasarılarından olağanüstü tedirgindi. Radikal genç aydın kesimi, siyasal sözlüğe iç ve dış bazı dinamiklere karşı, iki düşünceyi altını çizerek yerleştirmek ister: *İstiklâl-i siyasi* ve *tamami-i mülkiye* ⁽⁵⁷⁾... Başka bir deyişle, yurdun *toprak bütünlüğü* ve *siyasal bağımsızlık*. Çoğu *asker* kökenli olan bu genç Türk radikal aydınlarına göre, Türkiye'de yenileşme düşüncesinin vazgeçilmez iki ortak noktası, *toprak bütünlüğü* içinde *siyasal bağımsızlık*'tır.

● Türkiye'nin yenileşme düşüncesinde ayrı bir boyutu, Osmanlı hanedan soyundan gelen *Prens Sabahattin* açar. Paris'e yerleştikten sonra *azınlık* kökenli muhalif gruplarla geniş bağlar kuran Prens Sabahattin'in gündeme getirdiği yenilik, *teşebbüs-i şahsi* ve *adem-i merkeziyet* düşünceleridir ⁽⁵⁸⁾. Başka bir deyişle, *kişisel girişimcilik* ve *merkezdışı*, *yerinden yönetim* ilkeleri... Prens Sabahattin bu yaklaşımlarıyla *Jacobin* nitelikteki bir siyasal değişim ardından koşan *üstten yönetimci*, *seçkinci*, *köktenci* aydın gruplar ile kendi arasına sınırlar koymakla kalmaz; *bireysel girişim* anlayışına yaslanan, *sivil toplum*'a dönüşük, esnek, *yerinden yönetimci* bir dünya görüşünü de asıl seçenek olarak ileri sürer ⁽⁵⁹⁾. Bu tezler, sivil

57) Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, s. 186-214.

58) Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, İstanbul, Elif Yayınları, 1965, s. 31-64.

59) Baykan Sezer, «Türk Sosyologları ve Eserleri I», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, No: 1, 1988-1989, s. 54-87.

ve asker *devlet* güçlerinin, siyasal yönetime el koymasını isteyen öteki programlardan oldukça keskin biçimde ayrılacak; Türkiye’de modern bir *burjuva* toplum yapısı oluşturmayı amaçlayan dünya görüşünü geliştirecektir. Sabahattin, *İttihat Terakki*’de kendi görüşlerinin egemen olabilmesini sağlamak amacıyla, Cemiyet çevresindeki Ermeni, Rum ve benzeri öteki Osmanlı gruplarıyla işbirliğinden kaçınmayacaktı ⁽⁶⁰⁾.

Genellikle Türkiye dışında oluşturulmakla birlikte, gizlice ülkeye sokulan yayınlar ve çeşitli tutuklamalara karşın süren gizli örgütlenmelerle bütün bu düşünceler 1900’lerin genç kentsel aydınlarında ve düşünür kuşaklarında gittikçe yoğunlaşan izler bırakacaklardır.

E. 1908 İkinci Meşrutiyeti’nin Karmaşık Özgürlük Ortamı, Sivil Toplumun Düşünsel Yaklaşımları ve Basında Kutuplaşmalar

Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid’i otuz üç yıllık *otoriter* yönetiminden vazgeçirip 1908 yılında yeniden *anayasal* bir siyasal düzen ilan etmeye iten *İkinci Meşrutiyet*’in ardında, yoğun dışsal baskıların yanı sıra, *kapalı yönetim*’e karşın gizli ya da açık varlığını sürdürmekten bir an olsun geri kalmamış bulunan tüm yenilikçi ve özgürlükçü düşünceler de vardır. *İkinci Meşrutiyet* ya da *anayasa*’yı geri getiren süreç, bu anlamda sivil toplum yönündeki yoğun bir birikimin ürünüdür. Mustafa Kemal’in de aralarında bulunacağı genç insan kuşakları, o birikimin izleyicileridirler.

60) E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, s. 84-92.

Sultan II. Hamid, modern *kapitalizm*'in dünya arenasındaki yerini aldığı yirminci yüzyıl başlarının uluslararası zorlayıcı dinamikleri altında belli bir aşamada anlamıştı ki, ne *yasaklamalar*, ne de *sansür* ya da *tutuklamalar*, düşünce dünyasına bir kez girmiş bulunan çağdaş kavramların ve özelemlerin bir daha oradan kopup gitmelerini sağlayamazlardı. Düşünceler, tersine, sivil toplumun en etkin kesimlerinde gittikçe kökleşmiş; kendi örgütleniş ortamlarını bulmuşlardı. Belki yeni düşünceler Anadolu yığınlarına derinlemesine inememiş ya da indirilmemişlerdi ama özellikle Rumeli'de yaygın ve etkin dinamiklere kavuşmuşlardı. Benzer özgürlükçü etkenler Enver, Niyazi gibi genç komutanları Balkan dağlarında silahlı başkaldırlara itince, II. Abdülhamid otuz üç yıldır tozlu raflarda duran *anayasa*'yı yeniden uygulamaya koyacaktı ⁽⁶¹⁾. Ancak, halk temsilcilerinden oluşan bir meclis aracılığıyla anayasal yönetime söz verilmesi II. Hamid'i kurtaramayacaktı. Bu kez de, İstanbul'da, **31 Mart olayı** diye bilinen ve İngilizler'le Prens Sabahattin'in de içinde bulunduğu kanada yakın olduğu ileri sürülen güçlerin başkaldırısı patlak vermekte gecikmeyecekti ⁽⁶²⁾. Görünüşte Hamid yanlısı bu başkaldırı, kurmay başkanlığını Mustafa Kemal'in yaptığı *Haraket Ordusu*'nun Selanik'ten yola çıkıp İstanbul'da başkaldırıcuları dağıtmasıyla bitecekti ⁽⁶³⁾. Başkaldırıcularla birlikte, II. Abdülhamid de tahtından indiriliyor ve Selanik'e sürgün gönderiliyordu.

61) Resneli Niyazi Bey'in Anıları, *Balkanlar'da Bir Gerillacı*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975, s. 79 ve sonrası.

62) Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul, Sinan Yayınları, 1972, s. 332-363.

63) Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul, Sander Yayınevi, 1971, s. 70-77.

Düzenin geleneksel destekleri yıkılmış ya da çok kısa bir süre içinde birdenbire çöktürülmüştü.

İstanbul, Selanik ya da İzmir gibi büyük kentler, her kesimden aydın ve halkın *özgürlük* çığlıklarıyla inlemekteydi. Toplumsal ve ekonomik tabandan, etkin bir sivil örgütlenişten yoksun kalan böyle bir özgürlük, ancak bir başka düşünsel kargaşanın ve bunalımın kaynağı olabilirdi.

Türkiye'ye ikinci kez *anayasal düzen*'i getiren 1908 İkinci Meşrutiyet'i toplumsal açıdan, *Sanayi Devrimi*'ni yaşayamamış bir ülkede demokratik bir *sivil toplum* düzenine erişme işlevini ne ölçüde yerine getirebilirdi?

Ülkede herkes *özgürlük* istiyordu; oysa, özgürlük hiç kimse için aynı anlamı taşıymıyordu ⁽⁶⁴⁾. Özellikle de Osmanlı düzeninin İslâm kökenli uyruklarıyla İslâm dışı kesimleri arasında, *özgürlük*'ten bekledikleri bakımından önemli uçurumlar vardı. Gerçekte, İslâm dinine bağlı gruplar da çoğu kez aynı ilkeleri paylaşmıyorlardı. Rumeli'nin ya da Anadolu'nun Türk kökenli insanları giderek *ulusalcı* yanı ağır basan özlmleri benimserken; Suriye, Irak, Arabistan gibi Ortadoğu ülkelerindeki Arap kökenli İslâm uyrukları, *ümmeççi* bir dünya görüşüyle, *yerinden yönetim*'e daha büyük öncelik veren *ayrılıkçı* isteklere yöneleceklerdi ⁽⁶⁵⁾.

64) Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı/İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul, Siyaset İlmi Serisi, 1959, s. 27 ve sonrası.

65) Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 4-15.

24 Temmuz 1908'e *Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam*, *Sabah* ve *Saadet*'ten oluşan dört gazeteyle giren Türkiye'nin, özgürlüğün ilk iki ayını toplam iki yüzün üstünde gazeteyle karşılaşması bir rastlantı değildir. İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği gün, tüm çalışan gazeteciler elbirliği ederek, *sansür*'e kendi elleriyle son vermişlerdi (66). Her gazete ve her gazeteci, hangi Osmanlı kökeninden gelirse gelsin, görüşlerini özgürce açıklamak istiyordu. Otuz yıl boyunca baskı altında tutulan özlmler, inançlar, düşünceler, bir yanardağdan fışkırırcasına dışa taşmışlardı. Gazetelerin günlük satışlarının iki binlerden on ya da yirmi binlere çıktığı bu ortam, gerçekte, halkın yoğun ilgisine karşın, *sivil toplum* yapısıyla uyumlu biçimde *örgütlenmemiş* bir toplumsal düzeni de yansıtır. Ekonomik, sosyal, politik, kültürel alanlarda *çağdaş* olanak ve araçlardan yoksun kalan bir toplum, özellikle *kriz* aşamalarında kendisini bunaltıcı bir *düşünce anarşisi*'nin içinde bulur.

Geçmişte yaşanan baskı dönemi boyunca yenileşme düşüncesinin bayrağı olan *İttihat ve Terakki* bile iç dünyasında paramparçaydı.

İttihat ve Terakki'nin, kısa sürede etkinlikleri artan *küçük burjuva* eğilimli asker ve sivil aydınlardan oluşan ulusalcı kanatları, *Osmanlı Devleti*'ni yeniden derleyip toparlayabilmek amacıyla, *merkezci/devletçi* yanı yoğunlaşacak bir *üstten düzenleme* sürecine geçmekteydiler. Her tür merkez dışı *çevre* kesiminin desteklediği Prens Sabahattin ve politik grubu ise, *bi-reysel girişim*'e öncelik tanıyan esnek bir *yerinden yö-*

66) Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri ve Politikaları*, s. 142-143.

netim'i savunmaktaydı. *Sivil* ve *siyasal* toplum düzenleri karşılıklı *hegemonya* savaşımalarında böylece bir kez daha karşı karşıya geliyorlardı. *Despotik devlet* ve onun yeni yetişen *bürokrasi'si* egemenliğini bırakmak istemiyordu.

Kuşkusuz, Osmanlı'nın iç dünyasındaki bu anlamlı kutuplaşma *dış dinamikler*'den yine hiç uzak değildir. *Sivil toplum* doğrultusundaki *bireysel girişimci*, *yerinden yönetimci* dinamik, her zaman olduğu gibi, öncelikle *İngiltere*'den esinleniyordu. *Merkezci/devletçi* dinamiğin ardında ise, ulusal sanayisini ve pazarını geç oluşturabildiği için varolan uluslararası ekonomik güç dengelerinin dışında kalan ve Osmanlı yönetimindeki Ortadoğu'nun, İngiltere ve Fransa gibi dönemin güçlü Batı Avrupa egemenlik odaklarının eline geçmesini istemeyen *Almanya* etkin biçimde yer almaktaydı. Gerçekte, *İttihat ve Terakki*'nin kendi içinde bile *sivil* kesim üstünde *İngiltere* ve *Fransa* belirli bir ağırlığa ulaşırken, daha ulusalcı görünümdeki *asker* kesimin üstünde ise *Berlin*'den gelen rüzgârlar esiyordu. Çatışma böylece bunalımlı bir ortamda, *siyasal toplum*'un kişiliğinde somutlaştığı *devlet*'in, dağınık ve güçsüz *sivil toplum*'a karşı meydan okumasına dönüyordu.

Tarihin yol ayrımlarına ulaşıldığı zaman, güçsüz düzenler üstünde *dışsal dinamikler* büsbütün kesin işlevlere bürünürler.

Politik düzeydeki kutuplaşma kısa sürede basına da yansır.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın 2 Ağustos 1908'de yayınlamaya başladığı *Tanin* gazetesiyle, *İttihat ve Terakki*'nin genel merkezi, kendi güçlü yayın organına ka-

vuşmuş oluyordu. 31 Mart'ta başkaldırcıların yağmaladıkları *Şûra-yı Ümmet*, bir başka İttihat'çı gazeteydi.

Başlangıçta ozan Tefvik Fikret'in de kurucuları arasında yer aldığı *Tanin* (67), Hüseyin Kâzım, Adnan Adıvar, Cavit Bey gibi yazarlarıyla İttihatçılar'ın ana görüşlerini savunacak; karşı güçlerin iktidara egemen olduğu dönemlerde yasaklama ve kapatmalarla karşılaşınca da, *Renin*, *Senin* gibi adlarla yayınını sürdürecekti.

1908 sonrasında Ahmet Mithat Efendi *Tercüman*'ı, Murat Bey *Mizan*'ı, Ahmet Cevdet *İkdam*'ı yine çıkarırlarken, özellikle *yerinden yönetim*'ci kesimler de İttihatçılar'a karşı bir dizi gazete yayınlayacaklardı (68). Fedakâran-ı Millet Cemiyeti adına önce *Hukuk-ı Umumiye*'yi çıkaran Mevlanzâde Rifat, bu yayın kapatılınca, Hasan Fehmi'nin başyazarlığını yaptığı *Serbesti*'yi politika arenasına sürecekti. Milletvekili Kozmîdi'nin gazetesi *Sada-yı Millet*'te, genç başyazar Ahmet Samim, İttihatçılar'ı eleştiri salvolarına tutacaktı. 31 Mart olayının sözcüsü Derviş Vahdeti ise, *Volkan*'da bir yanardağ gibi patlayacaktı (69).

Gerçekte, özgürlükleri ve anayasal bir *yurttaşlık hakları* sistemini isteyen değişik nitelikteki *sivil toplum* güçleri, öncelikle yine *yıgınsal iletişim* yoluyla dünya görüşleri ve düşüncelerini açıklamak amacıyla *basın* alanına yönelmişti bile... Bunun sonucu olarak,

67) Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları (Edebi Hatıralar)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1975, s. 165-170.

68) Vedat Günyol, «Matbuat/Türkiye», *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, Devlet Kitapları, 1978, s. 370-375.

69) İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayın, 1983, s. 180.

İkinci Meşrutiyet'i izleyen birkaç hafta içinde İstanbul'da iki yüzü aşkın gazete yayın izni alıyordu. Süreli yayın sayısı, 1908-1909 yıllarında 353'ü bulacaktı. Coşku verici özgürlük ortamında, dönemin büyük gazetelerinden *İkdam*'ın günlük baskı sayısı birdenbire 60 bine, *Sabah*'ın tirajı ise 40 bine ulaşıyordu (70).

Ortaya yalnız yepyeni gazeteler ve dergiler çıkmakla kalmıyor; basın alışılmamış bir görüş ve yazar çeşitliliğiyle de karşılaşılıyordu.

İkinci Meşrutiyet'te Abdullah Zühtü ve Mehmet Sadık'ın yazdıkları *Yeni Gazete*'de giderek genç Ahmet Emin Yalman'ın ilk başyazıları görülecekti. Süleyman Nazif, Ahrar Fırkası adına Prens Sabahattin'in sağladığı kaynaklarla çıkarılan *Osmanlı* gazetesini yönetecekti. *Tanin* ve *Hak* gibi gazetelerdeki yazılarından sonra, Mustafa Suphi, Milli Meşrutiyetperver Fırka'yı kurmak amacıyla 1912'de *İfham* gazetesinde İttihatçılar'a cephe alacaktı. 45 yılı aşkın süre basın dünyasında kalem oynatan Ahmet Rasim ise, *Tercüman*'dan *İkdam*'a, *Sabah*'tan *Malûmat*'a kadar sayısız gazetede yazacaktı (71). Ahmet Mithat Efendi'nin bırakmasından sonra *Tercüman*, Şükrü Baban'ın başyazılarıyla yeniden öne çıkarken; Talha ve Velid Ebüzziya da 1913'te *Tasvir-i Efkâr*'ı yayınlıyacaktı. Yunus Nadi (Abalıoğlu), Zekeriya Sertel, yeni gaze-

70) Doç. Dr. Korkmaz Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1981, s. 110; Ahmet Emin Yalman, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, 1914, s. 78.

71) Ahmet Rasim, *Anılar ve Söyleşiler*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1983, s. 5 ve sonrası; Ağâh Sırrı Levend, *Ahmed Rasim*, Ankara Türk Dil Kurumu, 1965, s. 9-10.

tenin önde gelen genç yazarları olacaklardı. İslâmcı kanatta ise, ozan Mehmet Akif'in yönetiminde *Sırat-ı Mustakim* ve giderek *Sebil-ür-Reşat* yayın dünyasına girecekti. *Türkiye basını*'nda böylece sivil toplum açısından değişik eğilimlerdeki yeni düşüncelerle yetişmiş aydın bir yazar ve gazeteci kuşağı beliriyor; *basın* ve *iletişim*, gelenekçi toplum yapısının önemli çapta parçalanmasına koşut olarak, kendi başına bir *uğraş* ve *meslek* koluna dönüşüyordu.

Özgürleşme ortamı, sivil toplum'un kültürel üst yapısında gazeteler kadar, politika ve sanata dönük dergilerin de yaygınlaştığı bir dönem olmuştu. Türkiye'de halka dönük bir ulusal sanat anlayışının sözcülüğünü yapan Ömer Seyfettin ve arkadaşları *Genç Kalemler*, Ziya Gökalp ise *Yeni Mecmua* gibi dergileri yayınlarken (72); kişisel girişim düşüncesinin bir başka savunucusu olan Dr. Abdullah Cevdet, ünlü dergisi *İctihad*'ı bu kez İstanbul'da çıkarıyordu. Sürekli yayınlara giderek Türk Ocakları'nın yayın organı *Türk Yurdu*, Mehmet Rauf'un *Mahasin*, Faik Sabri Duran'ın *Musavver Muhit* dergileri eklenecekti. *Resimli İstanbul*, *Şehbal*, *Temaşa* gibi dergilerin yanı sıra, Ahmet İhsan Tokgöz'ün *Servet-i Fünûn*'u dönemin en etkin yazın organına dönecekti (73).

Türkiye'de sosyalizm'den, işçi sınıfı'ndan söz eden ilginç yayınlar da yine 1908 sonrasında görülür. Osmanlı İşçi Sendikaları Federasyonu, 1909 yılında Selanik'te *Amele* adlı gazeteyi çıkarır (74) Osmanlı Sos-

72) Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp, İttihad Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1974, s. 139-145.

73) Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım 1888-1923*, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1930.

74) George Haupt/Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977, s. 13 ve sonrası.

yalist Fırkası adına İştirakçi Hilmi tarafından 1910-1912 yıllarında aralıklarla yayınlanan *İştirak* gazetesi ise, giriştiği kavgalarla, belirli bir ilginin odak noktası olur (75).

Türkiye’de sivil düzlemde yaşanmaya başlayan *özgürleşme* süreciyle *iletişim* ve *basın* arasındaki dinamik ilişki, *haber ajansçılığı* alanında da varlığını göstermekte gecikmez. Dönemin iki büyük Avrupa haber dağıtım kuruluşu olan *Havas* ve *Reuter*, 1911’de işbirliği ederek, *Osmanlı Telgraf Ajansı*’nı kurar (76). Birinci Dünya Savaşı patlak verince, İttihatçılar 1914’te bu kez Almanya’dan sağladıkları haberleri dağıtan *Osmanlı Milli Telgraf Ajansı*’nı ortaya çıkarır

Birisi kapanırken bir başkasının kamuoyu önüne sunulduğu bu *gazete patlaması* olayı, 1908 sonrasındaki ilk üç yılda salt dokuz yüzü aşkın gazetenin yayınlanmasıyla sonuçlanmaz. Sosyal ve politik düzeyde kendisini geliştirecek ekonomik dinamiklerden ve modern *altyapı*’dan sürekli yoksun kalan *özgürleşme*, geleneksel *Doğu despotizmi*’nin varlığını hâlâ sürdürdüğü düzen içinde özellikle geleneksel devlet aygıtlarından gelen güçlü bir tepkiyle de karşılaşır. 1909’un Temmuz ayında yasama organına verilen Matbuat Kanunu, geniş bir kısıtlamalar dizisini daha ilk anlarda gündeme sürmüştü. 31 Mart karşı tepkisi üstüne konulan askeri sansür ise, 1912’ye kadar uygulanır. *Sansür*, Birinci Dünya Savaşı’nın patladığı 1914’te yeniden sahneye çıkacak ve tüm savaş, ateş-

75) Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1970, s. 66-75.

76) Dr. Hıfzı Topuz, *Uluslararası İletişim*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 1984, s. 193-195.

kes ve işgal dönemlerinde basının üstünden kalkmayacaktı. Geleneksel *siyasal toplum* ve *devlet*, iktidar egemenliğini bırakmak bir yana; sivil kesim güçleriyle bir iktidar paylaşmasına bile kesinlikle direniyordu.

Özgürlük patlamasının ilk aşamaları yaşanırken, *basın* ve bir bölüm *gazeteciler* açık bir *terör* olgusuyla da karşılaşırılar. Önce, İngiltere'de ortaya çıkan *sivil toplum* tasarımına uygun biçimde Türkiye'de *yerinden yönetim* ve *bireysel girişim* anlayışını savunan Prens Sabahattin'e benzer bir çizgiyi sürdüren *Serbesti*'nin başyazarı Hasan Fehmi, 6 Nisan 1909'da Galata Köprüsü'nün üstünde öldürülür ⁽⁷⁷⁾ Bunu, yine aynı çizgideki *Sada-yı Millet* başyazarı Ahmet Samim'in 9 Haziran 1909'da Bahçekapı'da vurulması izler ⁽⁷⁸⁾ Ölüm sırası, *Mizan* ve *Serbesti*'deki yazılarında, İttihatçılar'ın bir ulusal merkez bankası oluşturma tasarılarına karşı çıkan Zeki Bey'dedir. Osmanlı dış borçlarını yöneten *Düyun-ı Umumiye*'de çalışan Zeki Bey, Bakırköy'deki evine dönerken 10 Temmuz 1911'de öldürülecekti. İttihatçılar, çizgi dışı görüş ve siyasal tepkilere duydukları hoşgörüsüzlüğü, kendi aralarından gelen muhaliflerinden de esirgemeyeceklerdi. *Silah*, *Bomba* gibi adlarla yayınladığı gazete-lerde, başlangıçta yanyana olduğu İttihatçılar'a gittikçe ağır eleştiriler yönelten Hasan Tahsin Bey ya da yaygın adıyla Silahçı Tahsin, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında boğdurularak susturulacaktı.

77) Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1980, s. 122-123; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul, Akım Yayınları, 1958, s. 60-67.

78) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1966, s. 75-90.

İtalya'nın 1911'de Trablusgarp'a el atması, gide-
rek 1912'de Balkan uluslarının başkaldırı ve savaşı-
rı, en sonunda da bütün Avrupa ve dünya haritası-
nın yeniden çizilmesi olgusunu getiren Birinci Dünya
Savaşı, bu sürecin eşliğinde patlak vermişti.

Önceleri özgürlük düşüncesi ardında *İttihat ve Te-
rakki* içinde *birleşmiş* görünen değişik grup ve ke-
simler arasındaki derin iç çelişkiler de böylece birer
birer dışa yansır. *İttihat ve Terakki* bir başka *kutup-
laşma* ve *bölünme* çarkına sürüklenir.

Bitmeyen kavganın ortasında yine belirli bazı dü-
şünce eğilimleri ve kümelenmeleri görülür:

a) *İslâm*'cı kanat açısından, *İslâm* dışı tüm ke-
simlerin er ya da geç Osmanlı'dan kopup gidecekle-
ri besbellidir. Oysa, *saldırgan* ve *acımasız* dış dünya
önünde *Türk*, *Arap* ve tüm *İslâm* halklarını *birleştirici*
bir çerçeve gereklidir. Bu çerçeve ancak *İslâm İtti-
hadı* olabilirdi ⁽⁷⁹⁾. *İslâmcılar* böylece bütün *Yakın-
doğu*'yu kapsayan bir *siyasal bütünleşme*'yi amaçla-
yacaklardır.

b) Batı'nın ve özellikle Almanya'nın *ulusalcı* eği-
limlerinden kaynaklanan ve önemli bir bölümü asker
kökenli olan *Türkçüler*, çözümünü *Asya* içlerine uzanan
bir *Pan-Turanizm* ülküsünde arayacaklardı ⁽⁸⁰⁾. Bu
düşünce açısından, Rumeli ya da Arap/*İslâm* dünyası
giderek eski önemini yitiriyor; onların yerini öncelik-
le tarihsel kan bağlarına ve ırk kökenine dayalı bir

79) Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, İstan-
bul, Siyaset İlmi Serisi, 1962, s. 92-93.

80) Andre Malraux, *Turan Yolu*, İstanbul, Çan Yayınları, 1965,
s. 9-44; Andre Malraux, *Altenburg'un Ceviz Ağaçları*, İstan-
bul, Ataç Kitabevi, 1966, s. 13-37.

ulusalcılık alıyordu. Bir ara *Ziya Gökalp*'in romantik bir biçimde işleyeceği *Kızıl Elma* ya da *Turan* motifleri, Anadolu Türkiye'siyle Asya Türk toplulukları arasındaki geleceğe dönük bu tür geniş bir kaynaşmayı simgeler.

c) Ne *din* ve ne de *ırk* ya da *ulus* kavramlarının bir kurtuluş yolu açamayacağını düşünenler açısından, gevşek yapısıyla Osmanlı düzeninin ana çerçevesini *korumak* biricik çözüm gibi benimsenir. Çokuluslu yapıyı sürdürme yanlısı güçler, bu nedenle, öteki grupları sürekli suçlayıp eleştireceklerdi. Onları, büyük düşlerin, aldanışların, *gâvurluk*, *alafrangalık* ya da *yabancılaştırma*'ların özneleri olarak görecektiklerdi.

Başlangıçta *Turan*'dan bir *ülkü* biçiminde söz etmesine karşılık *Güneydoğu Anadolu* kökenli *Ziya Gökalp* giderek bu düşünce halitasından kendince bir başka sentez oluşturmaya çalışmıştı. *Gökalp*'e göre, kurtarıcı çözüm, «*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*» üçlüsünün içindedir. Bunlar, belirli bir *devlet* öncülüğü altında birbirleriyle içiçe geçmesi gereken üç olgudur. Türkiye ulusalcılığı, ileri açık bir İslâm dayanışması ve çağdaşlaşma, yeni bir Türkiye'nin yapı taşları olabilirdi ⁽⁸¹⁾. *Durkheim sosyolojisi*'yle *Hegel*'ci bir *devlet felsefesi*'ni ve sınırlı bir ölçüde de olsa *sosyalizm* ve *Marx*'ı içeren bu nebula, üstten verilen, *disiplinli* biçimde tabana yayılmaya çalışılan bir değişim modeline dönüktü.

Türkiye'de çağdaş *sivil/siyasal toplum* yapısı arayışlarında anlamlı bir düşünsel dönüşüm de yine 1910'lu yıllarda gerçekleşecektir. Özellikle *basın* ve

81) *Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1974, s. 5-76.

bilim çevrelerinde toplumun geçirdiği *bunalımlar* ile *ekonomik yapı* ve *dış bağımlılıklar* arasındaki ilişkiler gittikçe yoğun biçimde tartışılır. Örnek olarak, Kazan kökenli Yusuf Akçura, yakından izlediği Rus *sosyal demokratlar*'ının düşünsel birikiminin de etkisiyle, *gelişim*, *evrim* ve giderek *devrim* sorunlarına oldukça ayrıntılı *altyapı* ve *üstyapı* ilişkileri arasında bakmaya yönelecekti. *Türk Ocağı* adına yönettiği *Türk Yurdu* dergisindeki yazılarında ve 1911'de yayınladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı ünlü yapıtında, «*Osmanlı birliği*», «*İslâm birliği*» ve «*Türk birliği*» seçeneklerini ayrıntılarıyla tartışan Akçura, bütün bu çözüm **arayış**larının, *kurumsal* yapının yetersiz, *ekonomik* yapının ise «*dış sömürü*» ya da *emperyalizm*'e açık bulunduğu bir Türkiye'de çetin engellere çarpacağını anlatır. *Türkçü* ve *ulusalcı* yanları giderek daha da öne çıkacak olan Akçura, daha ileri bir düzeye erişebilmek için öncelikle «*maddi, gerçek ve iktisadi*» nitelikleri ağır basan bir *ulusal eğitim sistemi* yaratılmasını savunur. Yeryüzünde köklü bir biçim değişiminin eşliğinde olduğunu söylediği *uygarlık*, Akçura'ya göre, yaşam kaynaklarını *fabrikalar*'dan, *işyerleri*'nden, *bankalar*'dan alır. Girişimci bir *orta sınıf*'ı ya da gerçek bir *kentsoylu* kesimini yaratamayan Osmanlı düzeni, ekonomik altyapıdan yoksun kaldığı için, Akçura'nın deyişiyle, *özgür* ve *bağımsız* bir toplum biçiminde «*organisé*» olamıyor; bir başka deyişle, *sivil toplum*'a özgü modern örgütsel yapıyı ve *kurumsallaşma*'yı gerçekleştiremiyordu (82).

82) Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 380-387; Yusuf Akçura'nın yaşamı ve görüşleri için: François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Ankara, Yurt Yayınevi, 1986; Yusuf Akçuraoğlu, *Türkçülük*, İstanbul, Toker Yayınları, 1990.

*Ekonomik yapı'nın salt iç boyutlarıyla ele alınmasının yeterli olamayacağını, uzun süreli bir çözümün, «uluslararası sömürü» ve «emperyalizm» yoluyla Türkiye'yi bağlayan tüm dışsal dinamikler'in değiştirilmesine de tümüyle bağlı bulunduğu tezini sık sık gündeme getiren ise, Alexander İsrail Helphand ya da uzun süre kullandığı adıyla Parvus olacaktır. Rusya'da doğup Almanya'da ekonomi ve maliye doktoraşı yapan Parvus, Troçki ve Lenin gibi Rus devrimcileriyle geniş bağlar kuracağı gibi; 1910-1915 arasında kaldığı İstanbul'da da, yazı ve konuşmalarıyla yeni aydın kesimleri etkilemeye çalışacaktı. Parvus'a göre, «Avrupa'nın mali tutsaklığı» altındaydı, Türkiye... Bir yandan açık kapı siyaseti sonucunda *ulusal sanayi* için hiçbir varolma şansı tanımayan *dış ticaret*, öte yandan da *ulusal vergileme* bağımsızlığını bile ortadan kaldıran *dış borçlar* yoluyla *emperyalizm*'in kuşattığı bir Türkiye, kendisini gerçekten «*siyasal tutsaklık*»tan kurtarmak istiyorsa, önce «*ekonomik tutsaklık*»tan kurtulmalıydı.*

Parvus, kurtuluş yollarını araştırırken, *siyasal toplum*'un bir yansıması olarak *devlet* sorunsalını tartışma alanına getirir:

«*Devlet kime hizmet eder? Devlet'in asıl görevi nedir?*»

Devlet'in işlevlerini yanıtlamak için Parvus *sivil toplum* ile *siyasal toplum* arasındaki ilişkiler sorununa eğilecektir. Toplumda özellikle *sermaye* ve *emek* eksenleri üstündeki sosyal dokudan soyutlanmış bir *devlet* anlayışının varolamayacağını anlatan Parvus, böylece ilgiyi *devlet*'in Türkiye'de *kimlerin yararı*'na çalışması gerektiği sorusuna çevirmeye çalışır. Anadolu'nun en geniş toplumsal kesimi, *Türk köylüleri*-

dir. «Üreten», «vergi» ve «asker» veren köylülerdir. Ne var ki, tüm yenileşme savaşımına karşın, *köylülük* Türkiye’de hiçbir dönemde gerçek bir *ulusal sorun* niteliğine bile dönüşmemiştir. Daha uygar ve ileri bir sivil/siyasal toplum ortamına ulaşabilmek için, Parvus şu değerlendirmeleri yapar:

«Türk aydınları’na gelince, onlar, tersine, köylü’den yüz çevirmişler, böylece Türk ulusunu siyaset dışı bıraktıkları gibi, kendilerini belli bir amaçtan yoksun etmişlerdir... Türk aydınları, Türk köylü’süyle ilişki kurduğu ve halkın çıkarısını dile getirdiği takdirde, durumun değişeceğine kuşku yoktur.» (83)

Sivil toplum çapında toplumcu dünya görüşü açılımlarını, yeni örgütleniş ve demokratik bağlantı biçimlerini öneren Parvus, görüşlerini yalnız *Türk Yurdu, Bilgi, Tanin* ya da *Jeune Turc* gibi dönemin önde gelen yığınsal iletişim araçlarında savunmakla kalmaz; konferanslar ve broşürler yardımıyla geniş bir çevreye yaymaya da çalışır. Bu çabalar, Parvus’un, dünyaya yayılmış bir İngiliz imparatorluğu karşısında, Türkiye’yi, dünya dengelerini değiştirmek isteyen bir Almanya yönünde kazanma çabalarıyla da ilgilidiler.

Giderek «bize özgü» bir *ulusal ekonomi* düşüncesine (84) de yol açan yeni ekonomik ve sosyal altyapı arayışları belirginleşirken, İttihatçılar arasında, özel-

83) Muammer Sencer, *Türkiye’nin Malî Tutsaklığı/Parvus Efendi*, İstanbul, May Yayınları, 1977, s. 223.

84) Zafer Toprak, *Türkiye’de «Millî İktisat»*, Ankara, Yurt Yayınevi, 1982, s. 16 ve sonrası.

likle Cavit Bey'in *liberal* eğilimlerine karşılık, Kara Kemal Bey'den yardımcıları «Kör» Ali İhsan (İloğlu) Bey ile Memduh Şevket (Esendal) Bey'e uzanan bir di-
zi siyaset ya da düşünce adamının yarı *korporatif*, ya-
rı *toplumcu* nitelikler taşıyan ekonomik örgütleniş mo-
delleri de ortaya çıkacaktı. *Büyük sermaye* yerine, *koo-
peratifler* aracılığıyla *girişimci* ve yaygın bir *esnaf*
örgütlenişini öngören bu «*ulusal iktisat*» düşüncesinin
gerisinde, *Doğu* dünyasının *Ahilik* ve geleneksel *lon-
ca* törelerinin izleri vardı.

Kuşkusuz, ilk örgütleniş çabaları 1870'lerde gö-
rülen işçi sınıfının ve çeşitli eğilimlerdeki *toplumcu*
aydınların da Türkiye'nin yenileşme sürecine ilginç
katkıları olmuştur ⁽⁸⁵⁾. Bu arada, Osmanlı yurttaşı
Yahudi, Ermeni ya da Rum kökenli düşünce ve eylem
grupları, değişik ölçülerde sol ya da devrimci boyut-
ları bulunabilen açık ya da gizli örgütler ve eylem-
ler geliştirmişlerdi. Türkiye'de tarihsel olarak sol di-
namikler, *Marx* ve *Engels*'in *Manifesto*'sunun Batı'da
yayınlanmasından kırk yıl sonra İstanbul'da bir Er-
meni tarafından Ermenice'ye çevrilmesinden ⁽⁸⁶⁾, İ-
slâm dışı ya da Türk kökenli Osmanlı sosyalist işçi
ve aydın örgütlerinin *Sosyalist Enternasyonal* ile bağ
kurmalarına kadar uzanan deneyimlere sahiptiler.
Ne var ki, köylülüğün egemen olduğu Anadolu'da,
toplumcu düşünce ya da eylemler, sol örgütleri yöne-
ten grupların etnik ya da sınıfsal konumlarının da et-

85) Lütfü Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul, Kutulmuş Basımevi, 1951, s. 3 ve sonrası; A. Cerrahoğlu, *Tür-
kiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul. May Yayın-
ları, 1975, s. 9 ve sonrası.

86) Marx, Engels, Lenin, *The Essential Left*, Londra, Unwin
Books, 1963 (3. Baskı), s. 11.

kisiyle, *işçi sınıfı*'nın yeterince ortaya çıkmadığı geleneksel düzende *köylülük* ile organik bir bağa kavuşamamışlardı. *Sendikal* etkinlikler ise, daha çok Türkiye'ye giren yabancı sermayeli işletmeler çevresinde gelişebilmişti (87).

F. Osmanlı Sisteminin Yıkılışı

Osmanlı Devleti, birbirlerini izleyen büyük sarsıntılar içinde patlayan *Birinci Dünya Savaşı*'na 1914'te bir çözümsüzlük ortamında giriyordu. *İngiltere, Fransa, Çarlık Rusya'sı* ya da *İtilaf Devletleri* açısından, Osmanlı'nın yıkılıp *parçalanma* kararı çoktan uluslararası düzeyde alınmış bulunmaktaydı. Gelişen ve dünya pazarlarını, kıtalarını, ülke ve topraklarını yepyeni kurallar çerçevesinde bölüşmek aşamasındaki uluslararası kapitalist sistem için, çokuluslu Osmanlı düzeninin yirminci yüzyılda hiçbir işlevsel yeri kalmamıştı. Dünya bölüşümünün dışında bırakıldığından eski ilişkileri değiştirmek isteyen yeni Alman kapitalizmi için bile Osmanlı'nın yeri eski bölgelerinde değildi. Almanya, İstanbul-Bağdat demiryolunun da simgelediği gibi, *petrol*'ün bulunduğu *Ortadoğu*'yu kendi *doğal etki* ve *yayılma alanı* olarak görüyordu (88). Buna karşın, Çarlık Rusya'sı içinde kalan Türk kökenli yöreleri yani *Turan*'ı, yitireceklerinin karşılığı olarak Berlin İttihat ve Terakki'nin *ulusalcı* kesimlerine he-

87) Hüseyin Avni Şanda, *Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri*, İstanbul, Evren Yayınları, 1962, s. 5-30.

88) Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1972, s. 101 ve sonrası; Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1976, s. 31-157.

def gösteriyordu (89). Ama, Osmanlı yönetimi *kapitülasyon* sistemine son vermek istediğinde, *İngiltere* ya da *Fransa* gibi, *Almanya* ya da *ABD*'yi de aynı ölçüde karşısında buluyordu. Savaş, kapitülasyonların kaldırıldığının ilanına fırsat verse de, Osmanlı borçları nedeniyle Türkiye'nin iç ve dış gelirlerine geniş çapta el koyan *Düyun-ı Umumiye* çerçevesinde Alman, İngiliz, Fransız sermayeleri çıkar kardeşliklerini rahatlıkla sürdürebiliyorlardı (90).

Uluslararası gündem, önce 1917 *Sovyet Devrimi*'yle sarsıldı. Lenin önderliğindeki Sovyet Devrimi, Çarlık'ın yıkılışıyla birlikte, İngiliz-Fransız-Rus tasarılarında da ilk gediği açıyordu. Yeni Sovyet yönetiminin gizli belgeleri yayınlayarak açıkladığı *Osmanlı'yı parçalama* ve *Anadolu'yu bölme* pazarlıkları (91) böylece *kutsal üçlü*'nün bir kanadını yitirmişti. Ne var ki, Rusya cephesinin çözülmesi Almanya'yı kurtaramayacak ve kaçınılmaz yenilgi, Berlin'i İtilaf devletlerine boyun eğmeye zorlayacaktı. Berlin'in boyun eğdiği bir dünyadaysa, Osmanlı Devleti'nin dayanması zaten olanaksızlaşıyordu.

Ateşkes, İstanbul'un *İngiliz*, *Fransız*, *Amerikan* ve *İtalyan* askeri güçlerince *işgal*'ini; daha genelde de

89) Ali Gevgilili, «Türkiye'de Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş Süreci», *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayını, 1973, s. 161.

90) Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi* «DüyunuUmumiye», İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1979, s. 213-216.

91) (E. E. Adamof), *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*, İstanbul, Belge Yayınları, 1972, s. 93 ve sonrası.

bir ara üç kıtaya yayılmış bulunan *Osmanlı Devleti*'nin kesin yokoluşunu getirecekti.

İşgal, altı yüz yıla yakın ömrü olan bir *sistem*'in sonuydu.

Osmanlı bakımından, *oyun* tarihin kendisi açısından ters koşulları altında oynanmış ve yitirilmişti.

G. Geleceğin Yepyeni Gazeteci Kuşakları

Çöküş süreçleri, çoğu kez *yeniden doğuş*'ların da anasıdır.

Aynı olgu, kuşkusuz, Türkiye için de geçerlidir

Can çekişen, salt tarihsel oluşumun dışına sürüklenen belirli *üstyapı*'lardı. Oysa, toplumlar ve insanlar ortadan kaldırılamazlardı. Onlar, *çöküşü* yaratan *tez* ve *antitez*'ler arasından bambaşka *sentez*'ler yaratarak, er ya da geç, kendi toplumsal kuruluşlarını yeniden gerçekleştirirlerdi.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı bittiğinde batış sürecine girerken, geçmiş uygulamalardan sorumlu İttihat ve Terakki yöneticileri yurt dışına uzaklaşmış ve iktidarı, Prens Sabahattin yandaşı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na bırakmışlardı. İttihatçı basın sinmiş ya da silinmişti. Ali Kemal'in *Peyam-ı Sabah* gazetesi başta olmak üzere, Refi' Cevat Ulunay'ın *Alemdar* ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin yayın organı *İstanbul*, ateşkes ve işgal İstanbul'unda ön plana çıkmışlardı. İtilafçı eğimleriyle Refik Halid Karay'ın güldürü gazetesi *Aydede*, 1920'de aynı saflara katılacaktı.

Ne var ki, ondokuzuncu yüzyıl başlarından beri süregelen yeni bir Türkiye yaratma savaşımı yokol-

mamıştı. Yokolamazdı da... Özgürleşme, ilerleme, demokratikleşme, ekonomik, sosyal, kültürel gelişim ve kalkınma özlemleriyle yetişmiş onca kuşağın birikimi, çıldırtıcı boyutlardaki bir çözülüş süreci içinde bile tümüyle ortadan kaldırılamazdı. Eğer belirli gerçekler tarihin somut koşulları altında biçimlenmiş, kuşaktan kuşağa iletilen bir varlığa kavuşmuşlarsa; yaşamın dönüştüğü büyük değişim noktalarında onlar başka varoluşların da yaratım kaynakları olurlardı.

Osmanlı sivil toplumunda geçirilen uzun yenileşme aşamaları ve daha ileri bir toplumsal düzen oluşturma savaşimleri, köklü biçimlerde değişen bir dünya içinde birikimlerini ortaya koyacaklardı.

Gerçekte, Birinci Dünya Savaşı biterken, Türkiye düşünce ve basınında yeni bir başlangıcın ilk belirtileri görülüyordu.

Ateşkes İstanbul'unda, basın dünyasına ilk adımlarını 1910'lu yıllarda atan yepyeni bir insan kuşağı, geleceğin toplumsal ortamında ses verecek bir başka iletişim sürecini aralamaktaydı ⁽⁹²⁾:

● 1918 yılında Necmettin Sadık (Sadak), Falih Rıfkı (Atay), Ali Naci (Karacan) ve Kâzım Şinasi (Dersan), *Akşam* adıyla yeni bir gazete kuruyor; Yunus Nadi (Abahoğlu) ise *Yeni Gün*'ü çıkarmaya başlıyordu.

● Genç Ahmet Emin (Yalman) ve Mehmet Asım (Us), *Vakit* gazetesini zaten 1917 Ekim'inden beri yayınlıyorlardı ⁽⁹³⁾.

92) Ali Gevgilili, «Türkiye Basını», *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 211-212.

93) Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Ge-*

● 1919'da Celal Nuri (İleri) ve Suphi Nuri (İleri) kardeşlerin gazetesi *İleri*, iletişim ortamındaki yerini alıyordu.

● Yılların gazetesi *İkdam*'da başyazarlığı Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve daha sonra Falih Rıfkı (Atay) üstleniyordu.

● Sedat Simavi *Güleryüz*, Zekeriya ve Sabiha Sertel ise *Büyük Mecmua* dergilerini yayına başlıyorlardı.

● Günlük basının önemli köşelerinde Ahmet Şükür (Esmer), Reşat Nuri (Güntekin), Halide Edip (Adıvar), Ruşen Eşref (Ünaydın), Hakkı Tarık (Us), Peyami Safa, Aka Gündüz, Sadri Ethem (Ertem) gibi bir dizi genç kalem görüş ve düşüncelerini açıklamaya girişmişti.

Ayrıca, Almanya'da Spartakist eyleme katılan solcuların önde gelen yazarlarını oluşturduğu *Kurtuluş* gazetesi 1919 Eylül'ünde çıkarılıyor ⁽⁹⁴⁾; 1921'de ise, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın yayın organı *Aydınlık*, Dr. Şefik Hüsnü Değmer'in yönetimi altında, yeni ortamdaki yerini alıyordu ⁽⁹⁵⁾.

Dönemin bir başka ilginç başlangıcı ise, İstanbul'da *Tanin*, *Hak*, *Servet-i Fünun* gibi yayınlarda daha uygar bir Türkiye yaratmak amacıyla halka dönük yeni atılımlardan söz eden Mustafa Suphi'nin, bu gö-

çirdiklerim, C. I (1888-1918), İstanbul, Rey Yayınları, 1970, s. 293-298.

94) *Kurtuluş*, İstanbul, Anadolu Yayınları, 1975, s. 7 ve sonrası.

95) *Aydınlık/Fevkalâde Gençlik Nüshası*, Ankara, Odak Yayınları, 1976, s. 14-66.

rüşleri nedeniyle Sinop'a sürgün edilmesi üstüne Rusya'ya geçmesiydi. Rusya'da 1917 Ekim Devrimi'ne tanık olan Mustafa Suphi, kısa süre sonra bu kez Türkler'i örgütlemeye dönük bir dizi devrimci etkinlikte bulunacak ve sonunda Bakû'da 11 Eylül 1920'de Türkiye Komünist Fırkası'nı kuracaktı. Suphi'nin Tatar-Başkırt devrimcileriyle birlikte 1917 Sovyet Devrimi'nin ardından yayınlamaya başladığı *Yeni Dünya* gazetesi ise, adı giderek Türkiye Komünist Partisi'ne dönüşecek kuruluşun merkez organı olarak Bakû'da çıkarılmaya başlanacaktı ⁽⁹⁶⁾.

Osmanlı Devleti tarih sahnesinden gittikçe uzaklaşırken, Türkiye, basın, yayın ve yığınsal iletişim alanlarında, yeniden yeniye bir kimlik kazanmaya çabalayan *sivil toplum*'un ileri dönük çeşitli kesimlerinde olduğu gibi, çok boyutlu olarak başka gelişimlere açılmaktaydı.

Tüm düşünsel birikimleriyle birlikte geçmiş deneyimler, sayısız yetersizliklere karşılık, *gelecek* için gerekli *önkoşullar*'ı yaratmışlardı.

96) Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 100-105; *Mustafa Suphi ve Arkadaşları*, İstanbul, Güncel Yayınlar, 1977, s. 15-21.

Dördüncü Bölüm

Türkiye'de Yeni Cumhuriyet Düzeni ve Dünya Görüşü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU, TARİH ve ANKARA İLE ATATÜRK'ÜN SENTEZİ

ANADOLU, 1919'la 1922 yılları arasındaki tarihsel ortamda *bölünüş, parçalanış* ve yeniden *derleniş*'i tanıdı. Türkiye, tarihin önüne koyduğu somut sorunlarla yüzyüze geldi. Tarihle hesaplaştı ve varolan ilişkiler ortamında, kendisine kalan, *erişilebilir* nitelikteki son çözüme ulaştı. *Türkiye Cumhuriyeti*'nin kuruluşu, bu bağlamda, *tez/antitez* çelişkileri arasında ulaşılmış bir *sentez*'dir.

Ankara ya da *yeni Türkiye*, çözümün anahtarlarını, bir yanında Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan *İngiltere, Fransa, ABD* ve genelde *Batı*'nın, öte yanındaysa kuruluş ateşleri içindeki *Sovyetler Birliği*'nin yer aldığı bir *uluslararası denge*'de aramıştır. Sözkonusu *denge*, son aşamada, *Anadolu* ya da *Türkiye*'nin evrensel ilişkiler arasındaki *işlev*'ini de belirleyecek olan en somut dinamiklerdi. Batı/Doğu etkileşimlerinin karmaşık sürecinde, Mustafa Kemal'in öncülüğüyle Ankara'daki *Türkiye Büyük Millet Meclisi*. Türkiye'yi, yeni *Doğu/Batı dengesi*'nde *varedebilecek* koşulları izlemiş, olanakları ölçüsünde bulmuş ve ortaya çıkan *işlev*'i hem onaylamış ve hem de onaylatmıştır.

A. Yeni Türkiye'nin Varoluş Koşulları, Mustafa Kemal Atatürk ve Ankara'nın Sona Erdirdiği «Tarih»

Birinci Dünya Savaşı'nın sonu, Türkiye açısından, her şeyden önce kendi *varoluş koşulları* ve daha sonraki dönemlerde alacağı yönlerle ilgili bir büyük belirleniş aşamasıdır.

Nereye gidecekti, Türkiye?

Osmanlı -her şeye karşın- üç kıtaya yayılmış bir *imparatorluk* olarak varlığını yine sürdürebilir miydi?

Saltanat ve *hilafet* gibi kurumlar yeni düzende nasıl bir yer alabilirdi?

Orta Asya içlerine doğru uzanan bir büyük *Turan* ülküsünü varolan dünya koşulları altında gerçekleştirme olasılığı var mıydı?

Öncelikle Ortadoğu'nun Arap yörelerinde Türkiye'nin öncülüğüyle geniş bir *İslâm* devletinin oluşturulabilmesi beklenebilir miydi?

Yeni Türkiye'nin benimseyeceği toplum yapısı, siyasal düzen ve bilim, kültür alanlarındaki ana yaklaşımlar neler olabilirdi?

Bütün bunlar, Türkiye'nin tüm «*tarihöncesi*» ile kaçınılmazlaşan randevusunun gündeme koyduğu temel sorunlardı. Hiç kuşkusuz, sorunların böylesine yoğun biçimde gündeme gelişi salt ülkenin kendi iç dinamikleriyle olmamıştı. Ertelenmez nitelikteki sorunlar, iç dinamikleri kat kat aşan bir zorlayıcılıkla tüm *dışsal dinamikler* ya da «*dünyanın usu*» tarafından da -kesin bir şiddet içinde- Türkiye'nin önüne

sürülmüşlerdi. Hegel'e «*tarihin sonu*» olgusunu esinleten de bu en üst düzeydeki soyutlanmış «*dünyanın usu*» değil miydi?

Gerçekte, «*son*»u gelen şeylerin yalnız Türkiye'yle bağlantılı olduğu sanılmamalıdır. Daha genelde, yaşlı kıta Avrupa'nın tüm güçleri bakımından da *tarih* çok karmaşık bir son'un eşiğindeydi.

Ankara'da 23 Nisan 1920'de açılan *Türkiye Büyük Millet Meclisi* ve onun önderliğinde gerçekleşen *Kurtuluş Savaşı*, kendisinin yanı sıra, aynı ya da benzer sorunlar çerçevesinde, kurtuluş yollarını arayan geniş bir dizi toplum açısından da özgül bir anlam taşır. Ankara'daki siyasal güç odakları ve *Mustafa Kemal Atatürk*, uluslararası bir yapı değişiminin yalımları arasında Osmanlı sistemine tarihin sonunu getirecek yeni bir çerçevenin seçimlerini yapacaktı:

1. Geniş alanlara yayılı bir *çokuluslu imparatorluk*, giderek *tarihin sonu*'nun belirlenmeye başladığı bir dünyada ancak somut bir olanaksızlıktır. Modern dünya, ileri dönük bir *sivil/siyasal toplum* sürecinde, ulusların ve ülkelerin *gönüllü* katılımlarıyla gerçekleştirilebilecek demokratik uluslararası *federasyon* ya da *konfederasyon*'lara açık olabilir. Ama «*zor*»dan öte dayanağı bulunmayan *Doğu despotizmi* ve *çokuluslu imparatorluk*, modern yaşamda gerçek anlamda *genişleyen yeniden üretim* sürecine açılmaz. *Sivil toplum* güçleri uyanıp olgunlaştıkça, zor ve baskıya izin vermezler.

Gerçekte, 1920'lere doğru Osmanlı Devleti'nin, Avusturya-Macaristan imparatorluğunun, Çarlık Rusya'sının, Alman imparatorluğunun uğradığı çöküşler, «*dünyanın usu*»nun ortaya koyduğu genel eğilimin

bir yansıması olduğu gibi; İkinci Dünya Savaşı sonrasında, İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz ya da Hollanda gibi, Avrupa'nın güçlü sayılan son çokuluslu «imparatorluk»larının da aşamalarla tarih sahnesinden uzaklaşmaları aynı sürecin bir başka halkasını oluşturacaktı. Çok daha değişik bir dünya görüşüne göre kurulan *Sovyetler Birliği*'nin bile 2000'lere doğru uğrayacağı iç çözülüş, *sivil/siyasal toplum* bütünleşmesinden uzak bir *çokuluslu* yapılanış sürdüremeyeceği içindir.

Ankara'nın ve Mustafa Kemal'in, çok daha erken bir dönemde, kurtuluş savaşı ortamında geldikleri çözüm, Anadolu toprakları üstünde ancak bir *Türkiye ulusal devleti*'nin kurulabileceği inancıdır. *Ulusal devlet*, en geniş anlamıyla, kendi içinde eklemleşip bütünleşememiş bir *çokuluslu* düzenin antitezidir. Pratikte, ulusal devlet, Osmanlı'nın tarihsel *yokoluş* süreci ve kararının Ankara'ca onaylanmasıdır da...

Başka ülkeleri özellikle ondört ve onbeşinci yüzyıl dünyasının kendine özgü ortamında «*fütuhât*» yoluyla elde etmeye dayalı Osmanlı dünya egemenliği ideolojisinin yirminci yüzyıldaki çöküşünü, Mustafa Kemal çok trajik sözlerle dile getirir:

«*Millete şunu da ihtar ettim ki, kendimizi, cihanın hakimi zannetmek gafleti artık devam etmemelidir. Hakiki mevkiimizi, dünyanın vaziyetini tanımamaktaki gafletle, gafilere uymakla milletimizi sürüklediğimiz felaketler yetişir! Bile bile aynı facia'yı devam ettiremeyiz!*» (97)

97) M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, İstanbul, Devlet Kitapları, 1973 (13. Basılış), s. 712.

2. Ankara'da *Türkiye Cumhuriyeti* ile gerçekle-
şecek yeni toplumsal düzen, aynı siyasal yapı içinde
İslâm dinine dayalı geniş bir *uluslararası devlet* dü-
şüncesinin de antitezidir. Özellikle de Mustafa Kemal,
laik bir dünya tasarımına bağlıdır. *Çağdaşlaşma*'yı ye-
ni toplumun ana yörüngesi olarak alan bu yaklaşım,
dünyasal alan ile *dinsel* alan arasına, kimsenin içine
giremeyeceği sınırlar çekmek ister. Yeni düzen önce-
likle *us kültürü*'ne dönük olacak ve *bilim*, «yaşamda
en doğru yol gösterici» olarak benimsenecekti.

Din'in kendi başına bir siyasal içerik elde etme-
sinin olumsuzlanmasının sonucu ise, Batı ya da Doğu
önünde doğrudan doğruya *İslâm hilafeti* aracılığıyla
üstlenilebilecek her türlü siyasal görevin de bırakıl-
masıdır (98).

Osmanlı açısından bu dönüşüm de bir başka *ta-
rihin sonu*'nu simgeler.

3. Türkiye'nin ortaya koyacağı somut çözüm,
Turan ya da *Kızıl Elma* ülküsü ya da Türk kökenli
tüm halkların tek bir *dünya imparatorluğu*'na dönüş-
mesi özlemlerini de bir yana bırakarak, *Anadolu* top-

98) Özellikle hilafet'in kaldırılması tartışmalarında, Atatürk,
tezini şöyle açıklar

«Milletle anlattım ki, İslâmşümül bir devlet tesis et-
mek vazifesiyle mükellef tahayyül edilen bir hali-
fenin vazifesini ifa edebilmesi için, Türkiye Devle-
ti ve onun bir avuç nüfusu halifenin emrine tâbi
tutulamaz... Türkiye halkı bu kadar azim bir me-
suliyeti, bu kadar gayr-ı mantıki bir vazifeyi de-
ruhde edemez. Milletimiz asırlarca bu vâhi nokta-i
nazardan hareket ettirildi. Fakat ne oldu?! Her git-
tiği yerde milyonlarca insan bıraktı.»

(M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 710).

rakları üstünde yaşayan tüm insanlar için, din, dil ya da etnik açılardan hiçbir ayırım gütmeyen, ortak anayasal özgürlükler ve eşit haklar ilkelerine dayalı çağdaş bir yurttaşlık statüsü olacaktı.

«Panislâmizm, Panturanizm siyasetinin muvaffak olduğuna ve dünyayı saha-i tatbik yapabildiğine tarihte tesadüf edilememektedir» diyen Mustafa Kemal Atatürk, bu tutumu şu görüşlerle belirginleştirir:

hiçbir hudut tanımayarak, dünyada mevcut bütün Türkler'i dahi bir devlet halinde birleştirmek, gayr-i kabil-i istihsal bir hedeftir. Bu, asırların ve asırlarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı hâdisat ile meydana koyduğu bir hakikattir... Bizim vuzuh ve kabiliyet-i tatbikiye gördüğümüz meslek-i siyasi, milli siyaset'tir. Tarihin ifadesi budur; ilmin, aklın, mantığın ifadesi budur. Milletimizin, kavi, mesut ve müstekar yaşayabilmesi için, devletin tamamen milli bir siyaset takibetmesi ve bu siyasetin, teşkilât-ı dahiliyemize tamamen mutabık ve müstenit olması lâzımdır.» (99)

Uzun bir tarihsel süreç içinde benzer dil ve kültür özellikleri paylaşılan Türk kökenli öteki topluluk ya da uluslara tümüyle sırt dönmek, hiç kuşkusuz, söz konusu edilemez. Ne var ki, *tarihin sonu*'na belki gerçekten ulaşıldığında, yeni bir dünya anlayışı altında gerçekleştirilebilecek *uluslararası birlik* ve *dayanışmalar* ile salt *kan birliği* savından kaynaklanan *dünya imparatorluğu* tasarımları, nitelikçe birbirlerinden apayrı olgulardır.

99) M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. II, s. 436.

4. Türkiye'nin tüm geçmiş tarihi ile hesaplaşma aşamasının düğüm noktası, *sivil toplum* sorunudur. *Yenileşme* süreci boyunca ölümsüz bir özlemdi, çağdaş, uygar bir sivil/siyasal toplum ortamına ulaşabilmek... Oysa, çözümleyici nitelikteki dengeler yalnız düşünceler ve özlemlerle gerçekleştirilemezler. Tasarımları gerçekleştirilebilmenin ön koşulu, *sivil toplum'a özgü toplumsal örgütleniş* ve *kurumsallaşma'nın* da yeni doğan düzenin içinde -yeni yapının gerçek dinamiklerinin birer yansıması biçiminde- kendi organik karşılıklarını bulabilmiş olmasıdır.

Yeni Türkiye, çağdaş bir sivil/siyasal toplum kuruluşunu ancak uzun süreli bir beklenti gibi görür. Söz gelişi, *saltanat'ın* yerine *cumhuriyet'in* benimsenmesi, *sivil toplum* doğrultusunda bir aşama biçiminde önerilir. *Küçük burjuva* ağırlıklı bir bürokratik *tek parti* yönetiminde de olsa Türkiye'de böylece giderek *halk temsilcileri'nden* seçilen bir *parlamento'nun* *ya-sama* ve *yürütme* işlevlerini üstlenmesi yoluyla, *sivil/siyasal toplum* deneyiminin ilk halkasını oluşturan *halk egemenliği* yönünde sınırlı bazı uygulamaların başlatılması tasarlanır.

Ankara'da açılan ilk *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yürütme* gücünün görev ve yetkileri tartışılırken, Mustafa Kemal 1 Aralık 1921'de değişik bir sosyo/politik düzen tasarımlar:

«Efendiler, bizim hükümet'imiz demokratik bir hükümet değildir, sosyalist bir hükümet değildir ve hakikaten kitaplarda mevcut olan hükümetlerin, ilmi mahiyeti itibariyle, hiçbirine benzemeyen bir hükümettir. Fakat milli hâkimiyet'i, milli irade'yi yegâne tecel-

li ettiren bir hükümettir! Sosyoloji noktasından bizim hükümetimizi ifade etmek lâzım gelirse «halk hükümeti» deriz... Meslek-i içtimâî (doktrin) itibariyle dahi düşündüğümüz zaman, biz hayatını, istiklâlini kurtarmak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız! Binaenaleyh her birimizin hakkı vardır. Yetkisi vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hakkı kazanırız. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını çalışmadan geçirmek isteyen insanların bizim topluluğumuz içinde yeri yoktur, hakkı yoktur!» (100)

Özellikle Cumhuriyet'in başlangıç dönemlerindeki siyasal açıklamalarda, tarihin doğal akış temposunun üstüne taşılarak, yoğun *toplumsal yükümlülükler* ve *istenç* yoluyla daha modern bir yapıya yönelme tasarısı dışa yansır. *İstenç*'in ve bireylerden beklenen sorumluluk ve görevlerin bu denli öne çıkışı, *sivil toplum* düzeniyle bir yerden sonra ister istemez çatışacak ve üstten düzenleyici, *Jacobin* eğilim ve baskıların siyasal sistemde güçlenmesiyle sonuçlanacaktı. Uygulanan yöntem, özellikle «*kutsallaştırılmış*» belirli «*devrimci*» amaçlar adına, *demokratik* açılımların sürekli *denetim* altında tutulacağı bir *yenileşme* deneyimidir.

Sivil toplum'un yetkinleştirilmesi ya da *demokratikleşme*'nin geliştirilmesi, Cumhuriyet'in başlangıç dönemlerinde çok kesin bir *neden* değil; uygulamalar-

100) Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C. I, Ankara, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1961, s. 196-197; Fethi Naci, *Atatürk'ün Temel Görüşleri*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1968, s. 32.

la birlikte giderek ortaya çıkan kaçınılmaz bir sonuç olacaktır ancak...

5. Yeni Türkiye özellikle Cumhuriyet'in ilk on yılında tüm *kültürel üstyapı*'ya yönelik bir *dönüşüm*-ler ya da «devrimler» dizisine girer.

Öncelikle modern yaşayış biçimlerinin, alışkanlıkların, törelerin benimsenmesine dönük görünse de, söz konusu süreç, daha genelde özellikle *bilim, eğitim, öğretim* ya da *yurttaşlar hukuku* alanlarındaki atılımlarla belirli bir *uygar* ilişkiler dizgesini gerçekleştirmeye de yönelir. Söz gelişi, *'eğitim'*de Osmanlı düzeninde yaygın olan *dinsel* ve *modern* anlayışlara dayalı *ikili öğrenim*'e son verilecektir. *Olgucu* (pozitivist) düşünceden kaynaklanan *laik* öğrenimi amaçlayan *eğitim birliği* ilkesinin kesinkes benimsenmesi, kültürel dönüşümün ilginç atılımlarından birisidir. Evlilik kurumundan tüm güncel yaşayış ilişkilerine kadar hemen her alanı kapsayan *yurttaşlar yasası* ise, örnek olarak İsviçre gibi uygar bir Avrupa toplumuna özgü *tüze* değerlerini Türkiye'ye aktarmaya çalışır.

Yeni dönemin *uygarlık* ve *kültür* felsefesini Mustafa Kemal, Onuncu Yıl Söylevi'nde şöyle özetler:

Türk milletinin yürümekte olduğu terakki (ilerleme) ve medeniyet (uygarlık) yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilim'dir.» (101)

Ne var ki, varolduğu kadarıyla *sivil toplum* kesimlerinin yine üstünde ve ötesinde gerçekleşecek olan

101) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, Ankara, Türk İnkılâp Enstitüsü, 1959 (2. Baskı), s. 275.

«kültür devrimi», biçimsel bir *Batılaşma* çabasıyla yanyana giden derin *kimlik bunalımları* ve *toplumsal yabancılaşma*'lara da kaynaklık edecekti.

6. Evrensel düzeydeki ilerlemeler tüm yeryüzü ülkelerinde tarihsel *halk/aydın çelişkileri*'nin sonunu getirmeye dönüktür. Aynı olgu, Osmanlı düzenine yüzyıllar boyu damgasını vurmuş bulunan aydın/halk uzlaşmazlığı alanında Cumhuriyet Türkiye'sinde de yaşanacaktı.

Yığınsal iletişim ve *dil* sorunları, Türkiye'nin *tarih*'le hesaplaşmasında, eski çelişkilerin çözümü açısından çok özel bir boyut elde eder. Toplumdaki *iletişim*, uygulamada, geniş ölçüde *dil* aracılığıyla gerçekleşir. Aydınların başka, geniş halk kesimlerininse bambaşka bir *dil*'le, kavram ve söylemlerle konuştuğu bir düzende, her şeyden önce, bir *ortak iletişim çerçevesi* yok demektir. *Dil*'in gelişimi, aynı zamanda, çağının genel *bilim, teknoloji* ve *kültür* düzeyinin uzağında kalmış bir düzende, etkin bir *bilim dili*'ni ve *bilimsel kavramlar dizgesi*'ni ortaya çıkarabilmek için de zorunludur. *Bilim*'de yetkinleşme, ilerlemenin kaçınılmaz kıldığı çok daha üst düzeylerdeki düşünceler, bulgular, soyutlamalar ve kuramlaştırmalara uygun, ayrıntıya inen, çağdaş kavramlarla donatılmış bir dil atılımını gerektirir.

Başta Arapça ve Farsça olmak üzere çeşitli dillerin bileşiminden oluşan *Osmanlıca*'nın yerine, *Mustafa Kemal* döneminin Türkiye'si, *Türkçe*'yi *ulusal dil* olarak benimseyecekti. Türkçe'nin bir araştırma dalına dönüştürülmesi, ortak dil kurallarının belirlenmesi ve yaygın bir arılaştırmanın gerçekleştirilmesi, tüm ülke düzeyinde daha ileri bir *Türkiye söylemi*'nin de başlangıcıdır.

Dil'in geliştirilmesiyle uygarlık ve kültür arasındakurulan bağlantı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin dördüncü dönem çalışmalarının başladığı 1 Kasım 1934'te, Mustafa K. Atatürk tarafından özellikle vurgulanır:

«Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllermizintitrediğini bilirsiniz. Bu işlerin başında da, Türk tarihini, doğru temellerin üstüne kurmak; öz Türk dili'ne, değeri olan genişliği vermek için candan çalışmaların geldiğini söylemeliyim.» (102)

Türkçe'nin geniş halk yığınlarınca çok daha kolay yazılıp okunabilmesini sağlamak gerekçesiyle, Cumhuriyet Türkiye'si Osmanlı dönemi boyunca kullanılan *Arap alfabesi*'nin yerine, *Latin alfabesi*'ni 1 Kasım 1928'de çıkarılan yasa üstüne birkaç ay içinde tümüyle uygulamaya koyar. Ne var ki, böylesine *kökten* bir alfabe değişimi, *Arap* harfleriyle yazılı ve basılı geçmiş tüm *belgeler*'in yanı sıra, düşünce, bilim, kültür ve sanat ürünlerinin de inanılmaz hızla aşılıp *etkisizleşme*'si sonucunu doğuracaktı. *Harf devrimi*, bu açıdan, bir *tarih* çağının bütün yazılı *kültür*'ünü -aradan çok uzun süreler geçtikten sonra bu kez ancak özel *uzmanlar*'ca bir *bilimsel araştırma* konusu olarak ele alınmak dışında- «*tarihe gömmek*»ten farklıydı.

Türkiye'de yeni düzen böylesine geniş bir «*kültür devrimi*» aracılığıyla, hemen her alanda adeta «*sıfır*» noktasında *yeniden* işe başlanmak istenen bir *dönüşüm* sürecine yöneliyordu.

Geçmişe ilişkin tüm üstyapı, dünya görüşleri, tez

102) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 377.

ya da antitezler bir süre için tartışma arenasından «*silinmiş*» ve toplumsal *tabula rasa*, her şeyi *yeniden* yazmak üzere, *tarih*'inden -olabildiği ölçüde- boşaltılmaya çalışılmıştı.

Cumhuriyet, «on yılda yeni baştan yaratılan bir Türkiye»den söz açar. Bu, *Ankara*'dan ya da *Çankaya*'dan yeni bir toplumsal yapı, yeni bir inançlar yumağı, değişik bir dünya görüşü yaratma savaşıydı. Tüm uygulamalarda kesinlikle *kapalı* tutulan alan, *eski dönem*'e, geçmiş *ideolojik*, *siyasal* ya da *kültürel dinamikler*'e «*geri dönüş*» olasılıklarıdır. *Cumhuriyet* özellikle de başlangıç yıllarında hiçbir toplumsal ya da siyasal «*onarım*» girişimine izin vermez. *Sivil toplum*'un ilerideki gelişimine belli ölçülerde katkısı olabilecek bazı yanları bulunduğu bile, *Cumhuriyet*'in dünya görüşü, *Osmanlı'nın yakın tarihi*'ne kapalıdır.

Yeni rejim, tüm yurttaşlar için yasalar önünde *birlik* ve *eşitlik*'ten söz eder; *dil*, *din* ve *cinsiyet* ayrımı'nı yadsır. Giderek «*imtiyazsız ve sınıfsız bir toplum*» kavramıyla, özellikle yönetici *küçük burjuvazi*'nin ölümsüz *sınıflarüstüçülük* tutkularına, «*tekçi*» ideolojik boyutlar da katar.

Sivil toplum'un özünü oluşturacak tüm toplumsal kesimler, yüzyıllar boyunca gerçek kimliklerini bulamadıkları yeterince gelişememiş bir düzende, sınırları yine belirsiz bir *magma* görünümündedirler.

Mustafa Kemal, toplumun yapısına bakarken, yeni düzenin dünya görüşüne uzun süre yön verecek olan *Cumhuriyet Halk Fırkası*'nın (CHP) kuruluşu öncesinde, 30 Ocak 1923'te İzmir'de şunları söyler:

bizim milletimiz yekdiğerinden çok farklı menafi takip edecek ve bu itibarla yekdi-

ğeriyle mücadele halinde buluna gelen muhtelif sunuf'a (sınıflara) malik değildir. Mevcut sınıflar yekdiğerinin lâzım ve melzum'u mahiyetindedir. Binaenaleyh Halk Fırkası bilcümle sunufun hukukunu ve esbab-ı terakki ve saadetini temine hasr-ı iştigal edebilir.» (103)

«Köylü, efendimizdir» sözü sık sık kullanılır. *Toprak reformu* ise, sözü edilmesine karşın gündeme yükseltilemez bile...

Uzun sürmüş savaşların yıkım ve çöküntüleri altındaki, ekonomisi güçsüz, sanayisi yok denecek ölçüde yetersiz, kırsal tarımsal yaşamı geleneksel ve yoksul Türkiye'nin «*tarih sonrası*»na nereden geçebileceğine ilişkin *tasarımlar çerçevesi*'ni, Mustafa K. Atatürk, 7 Şubat 1923'te Balıkesir'de verdiği söylevde şöyle çizer:

«Kaç milyoner'imiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Balıkesir memleketimizde birçok milyoner'lerin hatta milyarder'lerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele (işçi) gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalâthane vesaire gibi müessesat (kurumlar) çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki memleketi teali eylemek için çok fabrikalara muhtacız. Bunun için de amele lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçi'lerden farkı olmayan ameleği de himaye ve siyanet etmek icabeder. Bundan sonra münevveran (aydınlar) ve ulema (bilim

103) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 82.

adamları) denilen zevat (kişiler) gelir. Bu *münevveran* ve *ulema* kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife halk'ın içine girerek onları irşat ve ilâ etmek (aydınlatmak ve yüceltmek) ve onlara terakki ve temeddünde pişva olmaktır (ilerleme ve gelişimde öncü olmaktır). İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh mesalik-i muhtelif erbabının menafii yekdiğerine memzuç (değişik işlerde çalışanların çıkarları birbirlerine bağlı) olduğundan, onları sınıflar'a ayırmak imkânı yoktur ve heyet-i umumiyesi halk'tan ibarettir.» (104)

Söz konusu olan, devlet aygıtlarının güçlü yönlendirmeleriyle birlikte, kentte ve kırdaki giderek yine de *kapitalist* üretim ilişkilerini, *sivil toplum*'un uzun erimli çağdaş toplumsal dokusunu zorlu aşamalarla ortaya çıkaracak bir *yeniden yapılanma* girişimidir.

Cumhuriyet ve Mustafa Kemal Atatürk, bu bağlamda, o ana kadar Türkiye'de tomurcuklanan ve bazan parçalanarak, bazan da yükselerek süregelen bir *yenileşme düşüncesi*'nin belirli bir *eylemsel* dönüm noktasına ulaştığı aşamadır.

Atatürk, kendisinden önceki bütün *yenileşme* düşüncelerinin hem bir *antoloji*'si hem de varolan dış ve iç dinamikler altındaki *uygulayıcı*'sıdır.

Türkiye'yi bunaltan *kısır döngü*'yü, Mustafa Kemal, yaşadığı dönemin evrensel koşulları, dünya görüşleri, olanak ve boyutları altında «*devir*» alarak,

104) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 98.

geçmiş «*tarih*»i, bir başka gelecek adına, belirli bir yerde noktalamak ister.

B. Sivil Toplumda Dönüşüm Süreçleri, Basın, Atatürk ve Özgürlük

Sivil toplum'un sesi, her yerden çok *basın*'da yansır. Güncel yaşamda, bir özel örgütlenişler alanını kapsar, *sivil toplum*... Özel örgütlenişler alanı ise salt *ekonomik* yapıyla ilgili değildir; modern yaşam aynı zamanda belirli *kültürel*, *sosyal* ve *politik* amaçlar doğrultusunda yeni bir *dünya görüşü*'yle, yeni bir *siyasal davranış ahlakı*'yla, *etik* ile düzeni sürekli olarak dönüştürmeyi de gerektirir. *Sivil toplum*, bu çerçevede, Gramsci'nin deyişiyle, bir «*özel hegemonya aygıtı*» niteliğini taşır ⁽¹⁰⁵⁾. İdeolojik ve kültürel platformda en önemli yeri alan *siyasal partiler* ya da *sendikalar* ve *dernekler* gibi özel örgütlerin yanı sıra, *gazeteler*, *dergiler* ve bir bütün olarak *yazın*, bu *üst-yapı*'nın yeniden oluşumunda işlevler üstlenir. *Siyasal toplum*'un bir yansıması olarak gördüğü *devlet*'in sağlamlığını bile Gramsci bu nedenlerle ona temellik eden, *sivil toplum*'un *dayanıklılığı*'na bağlar:

«Batı'da devlet ile sivil toplum arasında us'a uygun bir ilişki vardı ve devlet sarsıldığı zaman, sivil toplumun gürbüz yapısı hemen kendisini gösteriyordu. Devlet, gerisinde sağlam bir kaleler ve top yuvaları zincirinin bu-

105) Norberto Bobbio, Jacques Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum*, Ankara, Savaş Yayınları, 1982, s. 49; Antonio Gramsci, *Note sul Machiavelli, sulla Politica et sullo stato Moderno*, Roma, Einaudi, 1949, s. 130.

*lunduğu bir ileri siper'den başka bir şey de-
ğildi...» (106)*

Düşünsel alandaki ilginç gelişime karşın *sivil toplum*'un -geçmişte Rusya'da da gözlendiği gibi- ancak «*ilkel ve peltemsi*» görüldüğü 1920'ler Türkiye'-sinde, *siyasal toplum*'un yönetim aygıtı olarak *devlet* nereden alacaktı gücünü?

Son çözümde, hiç kuşkusuz yine *sivil toplum*'dan, onun *ekonomik, etik, kültürel* kurum, örgüt ya da aygıtlarından... Hiçbir düzende uzun sürede güç kaynaklarının gerçek yapı taşlarını oluşturan *sivil toplum*'dan öte bir *dayanak noktası* bulunamaz.

Türkiye'nin Cumhuriyet döneminde açılacağı yeni düzen ve Mustafa Kemal Atatürk'ün uygulamaları da, *sivil toplum* gereklerinin tümüyle dışında kalma-yacaktı. Kalamamıştır da...

Cumhuriyet'in ya da Atatürk'ün dünya görüşü, çözüm ve uygulama yöntemleri, hiç kuşkusuz, ayrı ve geniş değerlendirmelere konu edilebilir. Ne var ki, Mustafa Kemal'in özellikle *tarihsel süreç, toplumsal oluşum* ya da *özgürlükler* ve *basın* üstüne söyledikleri, en azından somut birer belge olarak değer taşır:

1. *Tarihsel süreç*, M. Kemal Atatürk'e göre, toplumların sosyo/ekonomik oluşumlarıyla ayrılmaz bir ilişki içindedir. Süreci bu nesnel temelden ayırmak ya da soyutlamak, olanaksızdır. Daha 1923 yılının başlarında İzmir'de toplanan Birinci Türkiye İktisat Kongresi'ni açarken Atatürk şunları söylemişti:

106) Antonio Gramsci, *Oeuvres choisies*, Paris, Éditions Sociales, 1959, s. 268'den; Bobbio, Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum*, s. 77-78.

«Tarih, milletlerin yükseliş ve çöküş nedenlerini anarken, birçok siyasi, askeri, içtimai sebepler bulmakta ve saymaktadır. Kuşkusuz, bütün bu nedenler, sosyal olaylarda etkindir. Ama bir milletin doğrudan doğruya yaşamasıyla, yükselmesi ve düşüşüyle ilgili ve ilişkili olan, milletin iktisadiyatıdır Tarihin ve tecrübenin tesbit ettiği bu hakikat, bizim ulusal hayatımızda ve ulusal tarihimizde de gözlenir. Gerçekten Türk tarihi incelenirse, bütün yükseliş ve çöküş nedenlerinin bir iktisat meselesinden başka bir şey olmadığı anlaşılır.» (107)

Sosyo/ekonomik alana verilen yoğun önem, daha derinde, tüm yetersizliklerine karşın *sivil toplum* yapısındaki *etkin* gücün de tanınmasıdır

2. *Toplumsal oluşum* ile *özgürlük*, *bağımsızlık* ve daha özelde *basın özgürlüğü* arasında da kopmaz bağlantılar vardır. O bağlantılar, dönüşüm sürecinin ana kaynaklarını oluşturur.

Atatürk'ün, örnek olarak, *diktatör* biçimindeki nitelendirmelerden duyduğu hoşnutsuzluk, bir rastlantı sayılmasa gerekir. Özellikle kişisel diktatörlük, *sivil toplum* ya da *demokrasi*'nin çok dışındaki uygulamalardır.

Atatürk, 24 Nisan 1924'te şunları açıklar:

«Hürriyet ve bağımsızlık benim karakterimdir. Ben, milletimin ve büyük atalarımın

107) Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 100.

en değerli miraslarından olan bağımsızlık aşkıyla yaratılmış bir adamım.» (108)

Yığinsal iletişim'in halk yığınları önündeki en etkin aracı olarak basın, Cumhuriyet'e erişinceye dek Türkiye'de yüzyıla yaklaşan bir sivil toplum ve demokratikleşme savaşımı vermişti. Atatürk döneminin Türkiye'sinde gerçekleştirilecek dönüşüm ya da «devrimler» arasında bir tek düşünce ya da özlem gösterilemezdi ki, daha önceki yüzyıl boyunca Türkiye Basını'nda hiç dile gelmemiş olsun. Basın, bir dünya görüşü düzeyinde yeni sivil/siyasal toplum için ön koşulları tartışmış ve ideolojik, kültürel, etik alanlarda özlenen sivil toplum'un ilk düşünsel üstyapı'sını oluşturmuştu.

Basın'ın toplumsal kuruluştaki dinamik işlevini, Mustafa Kemal de, 1 Mart 1922'de verdiği bir söylevde şöyle değerlendirir:

«Basın, milletin genel sesi'dir. Bir milleti aydınlatma ve doğru yol'u göstermede, bir millete muhtaç olduğu düşünce besinini vermekte, özetle bir ulusun mutluluk amacı olan ortak yön'de yürümesini sağlamakta, basın başlı başına bir güç, bir okul, bir rehber'dir.» (109)

Atatürk 1 Mart 1924'te bunlara şu uyarıyı ekler:

«Basın özgürlüğü'nden doğan tehlikeleri gi-

108) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, Ankara, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961 (2. Baskı), s. 24.

109) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 231.

dermenin aracı, yine basın özgürlüğü'nün kendisidir.» (110)

Mustafa Kemal'in bu belirleyici değerlendirmelerinin gerisinde, yaşanılıp edinilmiş büyük deneylerin getirdiği unutulmaz dersler vardı.

Ne var ki, geçmiş *tarih'e* son verip Türkiye'yi bir başka aşamaya geçirmek isteyen *Cumhuriyet* ortamının yeni siyasal yapısı, kendisinden hem daha ilerdeki hem de daha gerideki çeşitli görüşlerin yanyana yansıdığı bir *basın'ı* hoşgörüyü karşılayabilmenin yine de uzaklarında kalacaktı. *Sivil toplum'un* özellikle çok geniş geleneksel kesimleri önünde, Ankara yönetimi bir dizi *devlet* aygıtının yardımıyla, savunduğu *dünya görüşü'nü*, *dokunulmazlık* zırhına büründürerek, bir «*resmi ideoloji*»ye dönüştürecekti.

Doğu Anadolu'daki ilk etnik karşı koymaların ardından gelen ünlü *Takrir-i Sükûn yasası* (111) *gelenekçi, liberal* ya da *ileri* ayrımı yapmaksızın, *resmi ideoloji'nin* dışındaki tüm *siyasal örgütleniş'le* birlikte, direnen *basın'ı* ve *yığınsal iletişim* kanallarını da kapatacaktı. Hem de, yeryüzü üstünde yepyeni *özgürlük* ve *demokratikleşme* dinamiklerinin boy atacağı İkinci Dünya Savaşı sonrasına değin...

Türkiye'de yirmi yıl kadar sonra giderek ne kendisini ne de toplumun üretici güçlerini geliştiremez duruma düşecek bir bürokratik *tek parti* resmi ideolojisinin, bunalmış *sivil toplum* önündeki ertelenmez son *hegemonya* savaşımı, 1945'ler sonrasının sınır tanımaz

110) Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 330.

111) Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1981, s. 27 ve sonrası.

büyük *dış dinamikleri*'nin eşliğinde böylece tarih sahnesine yükselecekti ⁽¹¹²⁾.

2000'li yılların Cumhuriyet Türkiye'sinde *demokratikleşme* sürecinde er ya da geç *üstün* gelen, en sonunda çok daha *ileri* ve *hoşgörülü* bir *sivil toplum/ siyasal toplum* çözümlemesini gerçekleştirecek Türkiye'nin tüm *modern güçler*'i olacaktır elbet...

112) Ali Gevgilili, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1989, s. 50-52.

Sondeyiş

İleri Bir Sivil
Toplum İçin
Dn'den Yarın'a...

TARİHSEL KAHRAMANLAR DÖNEMİNİN SONUNDA, ÖZGÜRLEŞME, DEMOKRATİKLEŞME ve MODERN SİVİL/SİYASAL TOPLUM...

TARİHSEL SÜREÇ hiçbir zaman nedensiz olarak yaşanmadı.

Hiçbir zaman da boşuna yaşanmayacak...

Türkiye'de *yenileşme düşüncesi*, doğruları ve yanlışlarıyla birlikte, uzun bir gelişimin ürünüdür. Güncel yaşam, bu anlamda, *dün*, *bugün* ve *yarın'a* dönük özlemlerin karmaşık bir bileşkenidir. Orada tüm *yenileşme* meydan okumalarına karşın yine de yadsınamayacak *süreklilikler* kadar; *toplumsal oluşum'u* nitel ve nicel olarak bambaşka *duraklar'a* alıp götüren keskin *sıçramalar* ya da *dönüşümler* de vardır. Doğrusal bir çizgi üstünde, bir aşamanın bir başka aşamaya eklenmesi biçiminde yürümez, çağdaş sosyal yaşam. Gerçekte, her *an* kendi açısından *özgül'dür* ve insan toplumsal yaşamının *somut* güncel koşulları hiçbir zaman *aynı* özellikleri taşıyamayacağı için de *tarihsel özgüllükler* bir daha *asla* aynı niteliklerle elde edilemezler. Bütün *dün'ler*, bir daha o biçimde geri gelmemek üzere, ister istemez *dün'de*

kalacaklardır. Geçmişten gelen en güzel, anlamlı ya da yetkin özellik ya da birikimlerin, *bugün*'ün ya da *yarın*'ın dünyasında çok daha çağdaş içerikler elde ederek varolabilmesi ile *dün*'ün *geri getirilme*'si, birbirlerinden olağanüstü farklı olgulardır.

Dün, geniş bir bağlamda, giderek *aşılmış* olan *tarih*'tir.

Tarih, *yinelenmez*.

Kuşkusuz, *tarih*'in yinelenemeyişi, geçmişini anlamak ya da dönüşen nesnel koşullar eşliğinde, yararlı bulgular elde etmek amacıyla tarihi sürekli araştırmak gereğini ortadan kaldırmaz. *Tarih*, tümüyle tersine, üstüne eğilmekten hiçbir ortamda kaçınılmayacak bir alandır. *Tarih*'te olanlar, toplumların tüm benlikleri, iç yapıları, dokuları, *madde*'leriyle bağlantılıdır.

Özellikle *düşünceler*, çağdaş oluşumlarda *toplumsal*, *kültürel* ya da etik alanda *tarih ana*'nın yaratıcı dinamikleridirler. Onları «*doğru*» olarak anlamak, algılayabilmek, değerlendirip bir başka gelecek için aşmak, önyargısız, kıyısız köşesiz bir ortamın işi olabilir ancak...

Modern Türkiye tarihinin en bunalımlı anlarından birinde, *Ankara* ve *Atatürk*, karmaşık bir iç ve dış *etkileşimler* yumağının arasından ortaya çıkmış ve onların eşliğinde belirlenen başka bir *dünya görüşü* yoluyla Türkiye yeni bir toplumsal ortama yönelmişti. Aradan çok uzun süreler geçtikten sonra bile o dünyanın *sırlar*'ı tümüyle ele alınıp açıklanmış değildi.

Oysa, *dünün kökleri*'ni iyi anlaşılmadıkça daha sağlıklı geleceklere kolay ulaşılamaz.

A. Tarihsel Kahraman ve İçinde Doğduğu «Eşsiz» Koşullar: Türkiye’de Yeni Bir Atatürk Olunabilir mi?

Tarih’in ötesine geçmek isteyen sivil toplum’un ileri dönük güçleri, her şeyden önce, toplumsal düzenlerin göz açıp kapayıncaya kadar tümüyle bomboş duruma getirilebilecek bir üstü yazılmamış alan ya da tabula rasa olamayacağını bilirler. Maddelerin somut dünyasındaki ilişkiler, ne sonsuz fantazyaların, ne de uçsuz bucaksız ütopya’ların alanıdır. Bütün düzenler, ekonomik, siyasal, kültürel düzeylerde, belirli nesnel ilişkiler altında ortaya çıkan toplumsal oluşum’lara dayanırlar. Çatışma, çelişki ve sosyal güçlerle birlikte belirlenen yepyeni çözüm ya da uzlaşım dinamikleri rol alır, modern sivil/siyasal toplum’un iç dünyasında...

Kaba anlamıyla zor’un, özellikle olağan koşullarda yetkin bir sivil/siyasal toplum’da yeri bulunmamak gerekir.

Ne var ki, uluslararası düzeyde eşitsiz gelişim’in varlığını sürdürdüğü bir çağda, tarih’in ötesine geçme aşamasına erişememiş, gelişimi yetersiz toplumlar belirli anlarda çok çetin bunalımlarla yüzyüze gelebilirler. Hele o düzenlerde giderek dünyaya bakış açıları yenileşen kentsel sivil toplum güçleri ile geleneksel ilişki ve yaşam biçimlerini tümüyle aşamayan çeşitli eski güçler arasında, uzlaşmaz iç çelişkiler belirmişse... Bunalımların iktidar’ı elinde tutan değişik kentsoylu kesimler arasında etkin bir «iktidar bloku» oluşturulmasını bile bazan olanaksız kıldığı böyle bir süreçte, toplumun gittikçe güçlenen modern çalışan sınıflarından yükselen daha ileri demokratik istek,

özlem ve direnişler karşısında, *siyasal toplum* içinde *görelî özerklik* kazanan belirli *devlet* aygıtlarının bir-
den öne çıktıkları görülebilir. *Sivil toplum*'a özgü *siyasal partiler*'in ve toplumsal örgütlenişin görevleri-
ni yerine getiremez görünüm aldıkları çok *şiddet*'li
uzun *bunalım* dönemlerinde, asker ve sivil *bürokrasi* bu kez *devlet*'in tüm aygıtları yardımıyla yönetim
görevini üstlenir. Hatta bu iş yapılırken, geçmiş dö-
nemlerin *kahraman*'larına ait dünya görüşlerinin ya-
nısına tarihsel giysiler bile yeni dönemlerin önde gö-
züken kişilerinin üstüne geçirilmek istenebilir.

Türkiye'ye özgü *praxis* içinde, güçlü bir «*kurta-
rıcı*» yaratma deneyimleri, yoğun bunalımlar karşısın-
da, giderek yeni bir *Atatürk* olma özlemine de dönü-
şür.

Olası mıdır gerçekten *yeni bir Atatürk* yaratmak?

Yeni bir George Washington, Benjamin Franklin
ya da Abraham Lincoln'u yaratabilmek; yeni bir Ro-
bespierre, Napoleon, Lenin ya da Mao'yu bekleyebil-
mek ne ölçüde olasıysa, bir başka Atatürk'ü yeniden
varedebilmek de ancak o kadar olasıdır. En içten
ve saygın özlemlerle yola çıkıldığında bile *tarihsel
kahraman*'ı *başka* bir kişinin üstünde toplumsal plat-
forma bir daha çıkarabilmek, ancak *romantik* bir *düş*
sayılabilir

Geçmiş dönemlerin bütün büyük *öncüler*'i, tüm
iç ve dış dinamiklerin bir daha asla *yinelenemeyecek*
nitelikteki somut, nesnel, özgül koşulları altında bi-
rer varlık kazanmışlardır *Tarihsel öncüler*, kendi ken-
dilerine *kahraman* değillerdi; *sivil/siyasal toplum*'un
benzersiz bir *yeniden oluşum* halkasında, *ilk* ve *son*
kez olarak *dönüşüm* sürecine katılmış ve o sürece

gerçekten de «eşsiz» bir ivme kazandırabilmişlerdi. Oysa, *koşullar* ve *ilişkiler* bir daha hiçbir zaman -ne içsel ve ne de dışsal olarak- o «eşsiz» konuma geri dönmezler. Özellikle de, *belirlenim* sürecinde *dışsal* büyük dinamiklerin çoğu kez dar *içsel* dinamikleri kat kat aşan boyutlar alabildiği modern uluslararası ortamda... Öylesine karmaşık bir dünyada, içsel bunalıma, geleneksel tarih çerçevesini aşacak köklü dönüşümler getirebilmek, salt çok olağanüstü bazı durum ve konumlar için söz konusu edilebilir. *Dünyanın usu* açısından da o tür durumlar *ender* rastlanan, «eşsiz benzersiz» olgulardır.

İç düzenlerin *dönemsel* nitelikteki ağır yönetim bunalımları, köklü atılımlar için gerekli nesnel ve öznel «eşsiz» koşullardan yoksunsalar, yanları sıra salt *hükümet darbeleri*'ni getirebilirler; Lincoln, Robespierre, Atatürk ya da öteki büyük öncüleri değil...

Eğer *tarihsel kahraman*'ı *kendi* gerçek kimliğiyle yeniden *tarihten geri çağırmak* olasılığı bulunsaydı, koşulların ve ilişkilerin olağanüstü değiştiği yeni bir dünyada, Marat, Napoleon ya da Garibaldi *yanlış* bir *oyun* sahnesine girmiş *figüran*'lar kadar *trajik* ya da *gülünç* konuma düşebilirlerdi.

Kahramanların büyüklükleri, yaşadıkları ortamların *tarih*'lerinin içindedir. Onlar, başka tarih kesitlerinin ilişki ve koşulları altında bir daha «*kahraman*» olamayacaklarını bilecek kadar da büyüktürler. Kaldı ki, dönüşen koşullara karşın yine de kahramanlığını sürdürmek isteyen bir Napoleon Bonaparte, yaşam süresinde tam iki kez, «*tarihi yinelemenin olanaksızlığı*» gerçeğine doruklardan en diplere düşerek tanık olmamış mıydı?

Kahramanlar, eşsiz benzersiz nitelikteki *tarih*'le-

rinden bir daha geri dönmezler. Yeni çağların önderleri, ancak yeni kişilikler kazanabilirler. Ne var ki, yetkinleşmiş bir sivil toplum, kahramana gerek de duymayan ileri bir düzendir.

B. Uzun Süren Büyük Bunalımlarda Sivil Toplum'da Yönetime El Koymalar ya da «Bonapartizm»

Bir yanda *tarih'in sonu*'nu getirebilecek kadar ilerlemiş, öte yandaysa hâlâ *tarih* ya da *tarihöncesi*'nin koşulları altında yaşayan yeterince gelişmemiş toplumların yanyana varolabildiği bir evrende, kendi kendisini yönetemez duruma giren düzenlere, *dış dinamikler*, bazan başka oluşumların kapılarını da aralayabilirler. *Dünyanın usu*, bir yerden sonra, yepyeni *evrensel dinamikler*'i ortaya çıkardığı gibi; bazan da belirli bir *uluslararası sistem*, kendi gerekleri açısından -kısa ya da uzun süreli olarak- kaçınılmazlaşan belirli amaçları, *çevre* ülke ve toplumlara uygulamak da isteyebilir. Gelişimini çağdaş düzeylere ulaştıramamış bir toplumun uzun ve ağır bunalım aşamalarında, bu koşullar sonucu daha da genişleyen *görelî özerklik*'lerinden yararlanan *bürokrasi* ya da belirli *devlet aygıtları*'nın, *siyasal toplum* düzleminde yönetim işlevine el koymaları, yirminci yüzyıl dünyasında belirli aralarla rastlanan bir olgudur. Sayısız Latin Amerika, Asya, Ortadoğu ve Afrika ülkesi, çeşitli *yönetime el koyma* deneyimlerinden geçti. *Sivil toplum*'un kendi içinde gerçekleştiremediği belirli değişimleri, *üstten düzenleme* yöntemiyle uygulamayı amaçlayan «*yönetime el koyma*» girişimleri, ondokuzuncu yüzyılda örnekleri görünen *Bonapartizm*'den çeşitli *otoriter yönetim* biçimlerine, *dikta-*

törlük ya da en aşırı biçimiyle *faşizm*'e kadar uzanabilir. Ne var ki, hangi «iyi niyetli», «kahramansı», «romantik» ya da «fanatik» gerekçelere sığınırırlarsa sığınsınlar, «üsttenci» yöntemler, son çözümde, yine de *sivil toplum* dokusu önünde aşamalarla çözülüp dağılırlar.

Özgürlük ve demokratikleşme süreçlerinden öte-lerdeki *üstten yönetim* deneyimlerinin arkalarında bıraktıkları sonuç, Engels'in 13 Nisan 1866'da Marx'a yazdığı ünlü mektuptaki yazgıdır:

«Bonapartizm ne de olsa, modern burjuvazi'nin gerçek din'idir. Burjuvazi'nin doğrudan doğruya yönetme yeteneğine sahip olmadığı ve İngiltere gibi, herhangi bir oligarşi'si bulunmayan yerlerde, devlet'i ve toplum'u belirli bir bedel karşılığında burjuvazinin çıkarlarına göre yönetme işi için, Bonapartist bir yarı diktatörlüğün normal biçim haline geldiğini her geçen gün daha iyi görüyorum; bu diktatörlük, burjuvazinin büyük maddi çıkarlarını hatta burjuvaziye karşı ele alıyor, ama yönetim sürecinde de burjuvaziye hiç yer bırakmıyor. Öte yandan, bu diktatörlük, kendi istemese de, kendini burjuvazinin maddi çıkarlarına uydurmak zorunda kalıyor.» (113)

Bonapartizm, sahneye çıkışının ilk anlarında dile getirilmiş tüm efsanelerin bir süre sonra yine kendi elleriyle yadsınışının ve yıkılışının tarihini yazar. Gerçekte, *Bonapartizm*, çoğu kez arkasına sığındığı

113) R. Miliband, N. Poulantzas, E. Laclau, *Kapitalist Devlet Sorunu*, İstanbul, Birikim, 1977, s. 121.

öncü «*kahraman*»m yüceltilmiş kişiliğine karşı indirilmiş bir *darbe*'dir de...

Yetkinleşmiş hiçbir *sivil toplum*'da, yönetime üstten Bonapartist el koymaların gerçekleştirilemeyeişi bir *rastlantı* olarak nitelenemez. *Sivil toplum*, kendisi için gereken *yönetim*'i, *siyasal toplum*'u, *devlet*'i de, en azından, *toplumsal örgütleniş* ve *dünya görüşü* aracılığıyla çok karmaşık bir *demokratik oluşum* sürecinde karşılıklı olarak etkiler. *Sivil toplum* ile *siyasal toplum* böylece içinde yaşanan koşul ve ilişkilerdeki dönüşümleri karşılayacak biçimde birbirleriyle eklemler. *Özgürlükler* ve *demokratik* gelişim, *yeni*den *üretim* sürecinde *üsttenci* tüm yönetime el koyma girişimlerini ya da *Bonapartizm* deneyimlerini dışlar. *Tarih*'in sonunu yaklaştıran *demokratikleşme* ve *özgürleşme* giderek *Bonapartizm*'i de öldürür.

Bonapartizm, modern kentsoylular için bir *din* olma görünümünden çoktan çıkmıştır.

Siyasal bilimci Ralph Miliband, yeni çağın gerçekliklerini vurgulamak için, «*Bonapartizm*, yürütme gücünün aşırı şişmesi ve *sivil toplum*'un bütün siyasal güçlerinin *zorla hareketsiz bırakılması* demek olduğuna göre, hiç de *burjuvazi*'nin *din*'i olamaz. *Burjuvazinin* buna başvurması için, *siyasal dengesizlik* koşulları adamakıllı çoğalmalı, varolan toplumsal düzenin ve şüphesiz, bu düzenin merkezi parçası olan *hakimiyet* sisteminin sürdürülmesi için büyük bir *tehdit* haline gelmelidir. Böyle bir durumda *son çare*'dir, *Bonapartizm*... (114) diye ekler.

114) Ralph Miliband, «Poulantzas ve Kapitalist Devlet», *Kapitalist Devlet Sorunu*, s. 121.

Sivil toplum'un yönetimine üstten el koyma ya da Bonapartizm, bir tarih çağına ait belki bir «son çare» ama tarihin ötesi'ne doğru yürüyüşte kesin bir «tarihsel çözümsüzlük» tür.

Tarık Zafer Tunaya, İttihat ve Terakki dönemi Türkiye'sinin bilançosunu çıkarırken, Türkiye'de yeni bir *sivil toplum* oluşumunun özellikle Cumhuriyet ve Atatürk öncesinde hangi aşamaya ulaşabildiğinin ilginç bir panoramasını çizer:

«Türkiye'nin yakın tarihinde ilk olarak yaygın, disiplinli, coşkulu, hırçın, acımasız ve de tecrübesiz bir kitle örgütü ve partisi modelini, İttihat ve Terakki yaratmıştır. Bu tablo onun kusurlarını perdelemez. Fakat siyasi partiden de öte, kitleleri eyleme geçirebilen bir politik güç olduğunu da kanıtlar. İttihatçılar, ihtiyatlı bir deyimle, yukarıdan aşağıya'cı «halka rağmen devrim» yöntemi-ne inanmış bir ekip olmuşlardır. Vesayetçi, kendi karizmasına «iman» eden, muhalifliği vatan hainliği sayabilen tutumları, bu özelliğinin simgeleri sayılabilir. Bu durum bağlandıkları anayasa teorisi'ni, siyasal rejim tercihini de etkilemiştir.

İttihatçılar, yazgısına egemen oldukları ülke gibi, az gelişmiş, dış baskılara boyun eğmiş, sivil rengi silik bir siyasal iktidar oluşturmuşlardır.

İttihatçılık, komitacılık-partizanlık karışımı bir olgudur. Bu durum tüm bir kuşağı, bir kültür'ü ve bir «kafa»yı simgeler. İttihatçılar uzun bir süre tarih'in kapısından içeri

girmek istememişlerdir ve güncelliklerini korumakta inatçı olmuşlardır.» ⁽¹¹⁵⁾

Bu yargılar, gerçekte, Türkiye'ye özgü *tarihsel* bir «yönetime el koyma» geleneğinin tüm ideolojik kökenleriyle de ilgilidirler. Her yeni *Bonapartizm* girişi, çağın çok şeyleri alıp götürmesine karşın, yine de aynı inançlar yumağından yola çıkar ve sonunda *tarihin kapısı*'ndan yine bir türlü içeri giremeden, sahnenin dışına sürüklenir.

Yeni bir uygarlığa uzanan yollar, ancak toplumsal dokunun karmaşık yapısını, sarp doruklarını, uçurumlarını özgür ve hoşgörölü açılımlarla aşmayı göze alabilecek kadar ilerlemiş modern güçlere açıktır.

C. Türkiye'de Sivil Toplum Üstyapısının Yeni Boyutları: İslâmcı Halk Kesimleri, Aydınlar, Yeni Kentsoylular, Etik ve Kültürel Simgeler...

Yeni bir Türkiye, her şeyden önce, yeni bir *üst-yapı* oluşumuyla derinden ilişkilidir. Oysa, aşırı *yararcı* yirminci yüzyıl dünyası, varolan uluslararası *hegemonya* ilişkilerinin de ivmesiyle, toplumsal sorunları çoğu kez aşırı basitleştirilmiş *ekonomik şemalar*'a ya da *matematik denklemler*'e indirgemıştır. Sivil toplumun değişik kesimlerine belli *ekonomik yararlar* sağlamak ya da çeşitli *arpalık* sistemleriyle bazılarına *özel ayrıcalıklar* tanımak, güncel *iktidar* dengelelerinin klasik *oyun alanlarına* dönüşmüştür.

115) Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler C. III, İttihat ve Terakki/Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 10.

Bir tür *toplum mühendisliği* niteliğini taşıyan *iktidar taktikleri*, genellikle *güncel* oluşuma belirli *yanıtlar* verebilir ama *tarihsel* süreçlere tümüyle *egemen* olabilir mi?

Oluşum süreçleri, kısa parantezlere sığmayacak kadar *büyük* ve *uzun* erimlidirler.

Yirmibirinci yüzyıl öncesinin Türkiye'si tüm *üst-yapısı*'yla karmaşık bir *çelişkiler* yumağını sergiler.

Toplumda yüzyıl boyunca önemli çapta etkin olan *aydın* kesim giderek yeni bir yol ağzındadır. Bu, biraz da, kendilerine «*aydın*» denilenlerin çoğunun gerçekte ancak birer *yarı aydın* olmalarının kaçınılmaz sonucudur. Uygar düzenlerde *aydın*, düşünce dünyasını belli başlı bir amaç olarak alan ve tüm yaşantısını *düşünce* uğraşına *adayan* kişidir. *Okur-yazar* olmanın bile uzun süre bir *ayrıcalık* niteliğini taşıdığı Türkiye'de ise, *aydın*, çoğu kez salt bir *okur*'dur. Şerif Mardin'in ilginç tanımlamasıyla, Türkiye'de *aydın*, *ülke* konularıyla ilgilenen ve bu sorunları düzeltmeye uğraşan *nizam-ı âlemci*'ye verilen addır. *Düzeltilme* işini de Osmanlı'dan beri genellikle *bürokrasi* içinde yaptığından, «Türk aydını, kendini, *devlet*'in ilerisi için *sorumlu* gören *yöneticiler*'inden biri saymayı» sürdürür ⁽¹¹⁶⁾.

İdris Küçükömer, ünlü yapıtı *Düzenin Yabancılaşması*'nda *siyasal toplum* düzeyindeki *devletçi aydın* olgusuna karşı, *sivil toplum*'un yanıtını, *Doğucu/İslâmcı halk cephesi* kavramında aramıştı. *Yeniçeri-esnaf - ulema* birliğinden gelen Doğucu/İslâmcı halk kesimleri, yüzyıllar boyunca *emperyalist* kısıkaçı için-

116) Şerif Mardin, *İdeoloji*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1976, s. 103.

deki bürokrat oyunları önünde «içine kapanmak» ve *direnmek*'ten başka bir çözüm yolu bulamamıştı. Kendisini *ileri* gören bürokrat, Doğucu kampı *gerici* ya da *mürteci* saymıştı.

Bürokratik aydın geleneğinin siyasal örgütü olarak İttihat ve Terakki'nin ilk kez 1908 İkinci Meşrutiyet'iyle *iktidar*'a gelmesinden sonra, *devlet*'i ele geçirmenin, *toplum*'u ele geçirmek olmadığı anlaşılabaktı. Oysa, «onlar, *toplum*'u, daha doğrusu *halk*'ı elde edeceklerine, *devlet*'i elde etmek istemekteydiler ve bu yoldan elde edilen ya da «*kapılan*» devlet *kurtarılabilir sanıyorlardı*» (117). *Devlet*'in toplumda hiç değilse bazı sınıflarla *organik bütünlüğü* bulunmaksızın *güçlü* olamayacağını, kurtulamayacağını göremeyen Osmanlı bürokrati, devlet gücünün temelini de anlayamayacaktı. *Sıçranarak* elde edilen böyle bir iktidar ise, görece bir *yalnızlığa* mahkûmdu. Küçükömer, «Türkiye'nin *politik elit*'i böyleydi ve hep böyle kaldı» diye ekler.

Eğer yirminci yüzyıl sonları Türkiye'sinde bir kesim «*aydın*» -üstelik, yine *iktidar*'a el atmak istediğinde- olağanüstü *yalnız* kalmışsa, bunun ana nedeni yine Türkiye'ye özgü tarihsel üstyapıda aranmalıdır.

Gerçekte, 1980'ler ve sonrasında Türkiye'de çarpıcı boyutlarda bir *İslâmcı* eylem yükselmisse, onun nedeni de yine öncelikle aynı yapıyla ilişkilidir. Türkiye'de tarihsel refleksi *bürokrat*'ın karşısına hemen *halk*'ın *muhalefet*'ini getiriyordu (118).

117) İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması/Batılaşma*, s. 82-85.

118) *A.g.k* s. 86.

Nedendi bu?

Çünkü, önemli bir kesim *halk* katında, *İslâm*, kendisi için *evren*'i anlamasını olanaklı kılan *kültürel şifre* işlevini üstleniyordu. Özellikle de *ortodoks* nitelikleriyle düzen içinde kurumsallaşmış bir dinciliğe karşı, Şerif Mardin'in deyişiyle, geniş halk kesimleri arasında *hurafe* ya da *söylence*'lere dayanan ikinci bir *İslâm inançları* dizisi bambaşka bir *halk dini* oluşturmuştu (119).

İlginç olan, Türkiye bir *yığın toplumu* ya da göreceliği içinde bir *sivil toplum* boyutlarını kazandıkça, *halk* katında yeni *dünya görüşü* ya da *ideoloji* biçimlenişlerinin de ortaya çıkmasıdır. Eldeki *simgesel* olanaklarla bir *dünya görüşü* üretmeye dönük olan bu çabalar, gerçekte, toplum içinde belirli *gerçek işlevler*'e karşılık vermek isterler. Sözgelisi, tanınmış sosyal bilimci, toplumdaki tarihsel *Battal Gazi* simgesiyle çağdaş kent yaşamında bir *sendika önderi* arasında yararcı bir inanç ilişkisinin kurulabildiğini vurgular. «*Halk inançları* böylece belki okumuşların inançlarından daha sağlam bir *sentez* ve *dünya görüşü* durumuna gelecek»ti.

Türkiye'de yaygın bir *özel* dinsel örgütleniş ve kurumsallaşmanın, *siyasal partiler*'in çok ötesine ulaşan boyutlarda ortaya çıkışı bir rastlantı değildi. Bir yerden sonra, *ortodoks* çizgilerin dışındaki her tür *halk dini*, örgütlenme yoluyla görelî bir *özerklik* elde etmekteydi. Ekonomik ve siyasal bunalımların, yüksek oranlı enflasyonun, yepyeni tüketim kalıplarının birbirleriyle içiçe geçtiği karmaşık bir ortamda, *dinsel simgeler*'in birden olağanüstü yükselişi, *sivil top-*

119) Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara, SBF, 1969, s. 122-123.

lum'un çeşitli kesimlerinde yoğunlaşan sosyal tepki ve direnişten de kuşkusuz soyutlanamaz. Örnek olarak, Ramazan süresince *oruç* tutmanın giderek *Anadolu* içlerinden *Ankara*, *İzmir* ya da *İstanbul* gibi *metropol* kentlere değin tırmanışı, hem toplumsal yapıdaki *kültürel ikilik*'ler hem de yansımasını *dinsel simgeler*'de bulan bir *toplumsal karşı koyma* davranışıyla çok yakından ilgiliydi.

Benzer bir şiddetli sosyal tepki, özellikle üniversitelerde 1980'lerin ikinci yarısından sonra *İslâmcı* genç kızlar arasında yaygınlaşan *türban* giyme olaylarında da gözlenebiliyordu.

Ne var ki, Şerif Mardin'in vurguladığı gibi, «küçük» kültürün «büyük» kültürü kemirmeye başlaması ve kendini yavaş yavaş «büyük» kültürün kalıplarının içine yerleştirmesi yalnız Türkiye'de değil; önemli dinsel inançlara dayanan bütün ülkelerin modernleşmesinde görülen ortak bir gelişmedir ⁽¹²⁰⁾. Kaldı ki, *halk dini* düzeyindeki gelişmelerin, uluslararası alanda stratejik konumu bulunan Ortadoğu gibi yörelerde, *dışsal dinamikler*'den tümüyle ilgisiz biçimde oluşabileceği de beklenemez. Büyük dünya sistemleri açısından, toplumsal alanda güç ya da etkinliği bulunan hiçbir öge, başvurdıkları *oyun* stratejilerinin dışında değildir.

Türkiye *praxis*'i çerçevesinde önemli olan, tarihsel *bürokrat aydın kültürü* ile *Doğucu/İslâmcı halk* kültürü arasındaki *hegemonik* yer kaymaları ve onların yanları sıra sahneye çekebilecekleri *deprem*lerdir. *Gericilik* ya da *irtica* motifleri, *deprem*'in ancak dış görüntüleridir.

120) A.g.k., s. 125.

Kültürel üstyapı dönüşümü Türkiye’de sivil toplum’un tümünü kapsayan insan davranışlarıyla ilgili *etik* boyutlara doğru da uzanmaktadır. Bürokratik kökenli *seçkin* aydın kültürü açısından, *sermaye* ya da *para* hiçbir zaman öncelikli *simgeler* olmamıştı. *Liberal* ekonomik politikaların yoğun biçimde uygulamaya konulduğu 1980’ler sonrası Türkiye’sinin en gözde simgeleri ise, «*iş bitirme*» ve «*köşe dönme*» kavramlarıdır. Daha önce hiç rastlanmayan boyutlarda *sivil toplum*’un önüne konulan olağanüstü *yarar* bir dünya görüşü, herkesi o ana kadar uygulanan yöntemlerin *dışında* bir şeyler yaparak, kısa sürede *büyük varlıklar* elde etmeye çağırıyordu. Tüm sosyal çevreye karşı olağanüstü özenli ve çekingen özellikler taşıyan tarihsel *etik*’in yerine geçirilmek istenen yırtıcı, acımasız, olabildiğince *bencil* bir *bireysel atılım* bildirisi ya da simgesidir, bu... Yeni simgeye göre, önemli olan, amaca gitmek için kullanılan yöntemler değil; erişilen *sonuçlar*’dır. Yirminci yüzyıl sonlarının yeni simgeleri, *varlıklı* bir *üst orta sınıf* yaratma çabasıyla bütünleşmektedir. İşyöneticisi, bankacı ya da küçük girişimci *genç* bir *ortadirek* kuşağı böylece, *liberal* ekonomi yoluyla elde edilen *artık değer*’e ortak olmaya çağrılmaktadır.

1980’li yılların Türkiye’sinde *bankerlik*, «*hayali ihracat*», *yüksek banka faizleri* ya da *taşınır değerler piyasası spekülasyonları*, bireysel atılımları son sınırlarına kadar *kışkırtma* deneyimlerinin -kaçınılmaz olarak, *skandallar*’la renklenen- örnekleridir.

Sivil toplum’un *kırsal* ya da *gelenekçi* kesimleri *halk dini*’nin simgelerinde kurtuluş yollarını ararlarken, *yarar* ya da *çıkart* ardındaki yeni *kentsoylu* or-

ta üst ya da üst kesimlerse, *rant ya da sermaye birikimi*'ne yönelik özel kanalları geniş ölçüde açmışlardır. Sonuç, salt *gelir dağılımı*'nın altüst oluşu değildi. Olay, daha genelde, özel konumdaki bazı *ayrıcalıklı bürokrat* gruplar dışında, tüm geleneksel *okuryazar ya da «aydın»* kesimlerin *seçkin*i tutumları içinde ekonomik ve kültürel çöküşlerinin büsbütün yoğunlaştırılmasıydı da...

Türkiye'de 1990'lara doğru gittikçe belirginleşen *iktidar boşluğu*, karmaşık bir *siyasal seçeneksizlik* olgusuyla üstüste getirilir.

Geleneksel *seçkin*i *ideoloji*'nin dayanaklarını parçalayan yeni dinamikler, üstyapıda, ilginç bir *kültür kaosu* ile de yanyana gerçekleşmekteydi. Her *Bonapartist* girişimle *bilim ve düşünce* alanında bir daha yaşanan duraklama ve çöküş, bu kez, *alt ve lumpen* kültürlerin 1980'lerdeki yükselişine denk düşüyordu. Örnek olarak, *arabesk* diye tanımlanan şarkı ve türkülerin kısa bir süre içinde eriştikleri etkinlik ile klasik *yazılı kültür*'ün uğradığı genel gerileme birbirleriyle ilişkili değişimlerdir. *Kâğıt ya da kitap, gazete, dergi* gibi *yazılı kültür* ürünleri fiyatlarının -uygulanan bencilci politikalar yardımıyla- olağanüstü yükseltildiği bir ortamda *okuryazar*'ın *son kültür simgesi* de böylece elinden alınıyordu.

Türkiye, 2000'li yıllara Cumhuriyet'in kuruluş ortamındakinden bambaşka dinamiklerle giriyordu:

1920'ler sonrası, Osmanlı düzeninin ardından yeni bir dönemi açmak amacıyla, geçmiş kültürün simgelerini paramparça etmek istemişti.

1980'ler sonrasının *Bonapartizm* eşliğindeki *liberalizm* girişimi ise, kendinden önceki *ideolojik* ve *kültürel* üstyapıları tersine çevirmek için doğrudan doğruya Cumhuriyet'in *resmi ideoloji'sinde* bir altüst oluşu yarattı. Bireysel çıkarıcılığı ve varlık edinmeyi öne çıkarmak amacıyla, varolan *etik'i* ve *ideolojik* çerçeveleri inanılmaz hızla aşındırdı. Dayanak noktalarını büyük ölçüde yok edip onları boşlukta bıraktı.

Üstyapıdaki kültürel değerler ve simgeler kargaşası, son çözümde, *sivil toplum'da* nitel ve nicel olarak önemli dönüşümlerin bir öncülüdür ancak... Gerçekten, toplumsal ilişkilerin tarihini, bu ilişkilerin «değiştirilmelerinin, kaldırılmalarının, birinin geçersiz kılınıp bir yenisinin ortaya konmasının ya da aynı ilişkinin yeni bir tarzda kurulmasının meydana getirdiği çizgi oluşturur» (121). Bir *tip* toplumdans, başka bir *tip'e* geçiş'in tarihidir, bu...

1980'li yıllar Türkiye'de, gerçek anlamıyla, *İkinci Cumhuriyet* dönemini açma girişimi olarak da nitelenebilir.

Türkiye'nin *yenileşme* ve modern bir *sivil/siyasal toplum oluşumu* sürecinde geline yer, bu bağlamda, bir *dönüm noktası'dır*. Bu dönüm noktası çok daha yoğun *bunalımlar'ı* da getirebilir; yepyeni *demokratik platformlar'ı* da aralayabilir.

Gelişimin yönünü belirleyecek olan, geçmiş dönemlere oranla daha da karmaşık bir *iç ve dış dinamikler eytişimi* olacaktır.

Yeni ortamın *yaratıcı* bir dinamiği, *aydın üstün-*

121) İonna Kuçuradi, *Etik*, Ankara, Meteksan, 1988, s. 9.

deki tarihsel *bürokratik* ilişki ve denetimlerin büyük çapta dağılmış oluşudur. Bu *bağlantı şoku*, daha ileri bir *yarın* arayan tüm güçler arasında, *organik* ilişkilere dayalı, modern *demokratik* birleşimlerin de gerçek *başlangıç* aşamasına dönüşebilir.

D. 2000'li Yılların Türkiye'si İçin Yeni Bir Demokratik Platform Gündemi

Tüm yaşayış biçimleri ve ilişkileri, en sonunda, *insan* üstünde odaklaşır.

İnsan ne bütünüyle *duyusal* bir yaratıktır, ne de *ussallık*'tan başka hiçbir ölçüt tanımayan bir *robot*... İnsan yaşamı, tümüyle tersine, bir yanıyla kendisine özgü bir *tarihsel geçmiş'e*, öte yanıyla da geçmiş birikimlerin giderek oluşturduğu *ussal yasalar'a* dayanır. Arasında yaşadığı *doğa* ve içinde bulunduğu *tarihsel* ortam ve koşullar, *toplumsal insan'a*, kendi benliğini bulacağı *bütün'ü* ya da *anlam'ı* sağlar.

Hiçbir demokratik dünya görüşü, insanı hiçbir koşulda küçümseyip yadsıyamaz. Hele siyasal düzeyde *insanlar'ı* neredeyse salt bir *sürü* ile eş tutan yaklaşımlar, ancak *aşırı tutucu* ya da *otoriter* ve *totaliter* nitelikteki görüşlerden kaynaklanırlar. *Çağdaş düşünce* ve *sivil toplum düzeni, insana saygı'yla* birlikte başlar.

Toplumların *dün'den bugün* ve *yarın'a* yönelik süreçleri içinde *dünya görüşü* ya da *üstyapı'larını* inceleyen, Lévi-Strauss, *tarih'in* «yok denecek kadar *az değişim'e* yol açan ve bulunduğu evrede süresiz olarak *kalma* eğilimi gösteren toplumların, *soğuk ta-*

rih'i olmadığını» söylemişti (122). Tümüyle tersine, «etkileri birbirine eklendiğinde ekonomik ve toplumsal bunalımlar'a yol açan, geri dönüşsüz bir olaylar zinciri»nden oluşur, tarih (123)...

Bunalımlar, bir başka deyişle, çoğu kez bir olağandışılık değil; toplumsal değişim ve dönüşüm süreçlerinin ancak doğal birer sonucudurlar. Gerçekte, karışıklık ve sancı içindeki bir dünya, «yine de dönüşüyor» olan, gelişen bir evrenin genel yansımasıdır (124). Bunalımsız bir toplum tasarımı, bir o kadar da, devingenlik'ten uzak, duragan bir toplum beklentisidir. Özellikle toplumsal bunalım ya da çatışma dinamiklerinin ortaya çıkmaması gerekçesiyle giderek doğrudan doğruya toplumsal ilerlemeyi engellemeye kadar varabilen ters bir eğilimdir, duraganlık özlemi... Eğilimin daha gerisinde yatan ise, Türkiye konumundaki toplumlarda oldukça sık gözleendiği gibi, belirli devlet aygıtları'nda güçlü biçimde ortaya çıkan ataerkil, seçkinci ve otoriter niteliklerdeki bürokratik tutuculuk ya da gelenekçilik'tir (125). Gelişimden ve yenileşmenin ortaya çıkardığı sorun ve bunalımlardan ürken her yaklaşım gibi, bürokratik tutuculuk da uzun sürede bir çıkmaz sokak'tır.

Canlılığını koruyan her sivil toplum gelişecek ve

122) Claude Lévi-Strauss, *Din ve Büyü*, İstanbul, Yol Yayınları, 1983, s. 129; G. Charbonnier, *Entretiens avec Claude Lévi-Strauss*, Paris, Plon, 1961, s. 38.

123) Claude Lévi-Strauss, *Din ve Büyü*, s. 129; C. Lévi-Strauss, *La Pensée Sauvage*, Paris, Plon, 1962, s. 311.

124) E. H. Carr, *Tarih Nedir*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1980, s. 207.

125) Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1977, s. 122-147.

yepyeni *örgütsel* ve *kurumsal* gereksinimleri ortaya koyacaktır. Eski yapılar, genellikle kendiliklerinden yeni gereksinimlere karşılık veremezler. Bunalımı çözücü yanıt, dönüşen koşullarla uyumlu *yeni yapılar*'ın oluşturulmasındadır. Bunun sonucu olarak, siyasal bilimler, *kurumsal yapılar*'ın varlığının, öncelikle *gelişme düzeyi*'ne bağlı bulunduğunu belirtir ⁽¹²⁶⁾. *Sivil toplum* geliştikçe, her yeni *işlev*'i daha ileri bir *kurumlar* ve *örgütlenişler* dizisiyle karşılamak gittikçe zorunlu duruma gelir.

Neden böylesine gereklidir, yeni *kurumsal* ve *örgütsel* yapılar?..

Kurumlar, *örgütler* ve *kurumsallaşma*, toplumsal düzeni, yeni koşullar altında, *belirli* bir biçime ve öze kavuşturur. Değişik toplum kesimleri arasındaki ilişkiler böylece bir *düzen*'e kavuşur; *kargaşa*'dan kurtularak durulur. *Kurumlar*'ı, siyasal bilimci François Perroux bu nedenle «*geçici ateşkesler*» diye tanımlar ⁽¹²⁷⁾. Çünkü, daha önceki kurumsal düzenlemele-
rin öngördüğü *duragan* biçimlere karşılık, ekonomik, sosyal, kültürel alanlarda *gelişim* durmak bilmez. Özellikle *sivil toplum*'daki *ekonomik*, *sosyal* ve *kültürel* dinamikler, eğer *siyasal toplum* ya da *siyasal kurumlar* aynı dönüşümleri ya da esneklikleri gösteremezlerse, bu kez varolan *siyasal toplum*'u geride de bırakabilirler. Bu *geri* kalış, bir süre sonra yoğun toplumsal *bunalımlar*'ın bir başka çıkış noktasını oluşturur.

126) İlder Turan, *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1977, s. 165.

127) Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, Siyaset İlmi Serisi, 1969, s. 65; François Perroux, *La Coexistence Pasifique*, C. I, Paris, 1958, s. 51.

Sivil toplum ile siyasal toplum arasında gürbüz bir *eklemleşme*'yi gerekleştirinenin yolu, geçici *ateşkesler* yardımıyla, kurumsal düzeyde de, ekonomik, kültürel ve sosyal ilerlemeyle uyumlu *yeni düzenlemeler*'i yapmaktır. Toplumda ancak sürekli ve canlı bir *demokratik onaşma* süreciyle gerçekleştirilebilir, bu...

Bazan en gelişmiş toplumlarda bile büyük dönüm anlarında ayrı bir önem kazanan geniş kapsamlı *toplumsal onaşmalar*, Türkiye gibi yirminci yüzyıl içinde neredeyse tümüyle yenilenen ülkelerde daha da güncel nitelik taşır. Modern sanayi uygarlığına yöneliş süreçleri, tarihinin daha önceki hiçbir döneminde tanık olmadığı yepyeni sosyal ve ekonomik aşamalara taşımıştır, Türkiye'yi... Bazıları geleceğe, bazıları ise geçmişe dönük birbirinden çok ayrı *değer* sistemlerinin ve *tre*'lerin gittikçe derin i *elişkiler*'e sürüklendiği böyle bir *geçiş toplumu*'nda, *siyasal toplum*'un ve *kurumsal yapılar*'ın, Perroux'nun deyişiyle, yeni ateşkeslerle düzenlenmesi kolay da gerçekleşmez. Oysa, bunalımlardan gerçek anlamda çıkışın n koşulu, *sivil* ve *siyasal toplum* ilişkilerinde giderek derinleşen *yapısal ikilem*'den en az sancılı yöntemlerle kurtuluşun yollarını araştırmaktır.

İkilem'i aşabilmek, öncelikle *sivil toplum* ile *siyasal toplum* arasında daha etkin ve dinamik *onaşma platformları*'nın oluşturulması sorunudur.

Yeryüzünde totaliter ve otoriter rejimlerin *domino*'lar gibi devrildiği bir çağda, daha *ileri* bir *sivil/siyasal toplum* düzeyine yükselme gereksinimi, geniş bir *demokratik onaşma platformu*'nu Türkiye'nin de gündemine sürüyor:

1. Toplum çapında gerçek *düşünce*, *inanç* ve *r-*

gütlenme özgürlüğü'ne açık geniş bir çoğulcu demokrasi, çağdaş bir toplumsal yaşamın Türkiye'de olmazsa olmaz nitelikteki önkoşuludur. Yüzyılı aşkın bir özgürleşme ve demokratikleşme savaşımının ardından, düzenin yabancılaşması belki de ilk kez toplumun trajik yazgısı olmaktan giderek çıkmaktadır. Toplumsal dokuda, daha ileri bir uygarlık yaratmak için gerekli ekonomik, sosyal ve kültürel koşullar önemli ölçüde ortaya çıktığı gibi, geçmişin tarihsel kısır döngüleri de kırılmış bulunmaktadır. Kırsal düzenin en gerice yörelerinde bile yeni sivil toplum güçlerinin başlıca istekleri, kalkınma, büyüme, eğitim, sağlık ve daha genelde çok daha ileri bir toplumsal yaşam özlemlerinde odaklaşıyor. Bir dönemlerin Avrupa'sında öbür dünya'ya dönük tutucu Hristiyan töresine karşın, bu dünya'yı varsıllaştırıp daha güzel biçimde yaşanılır kılmayı amaçlayan yeni dinsel inançlar gibi ⁽¹²⁸⁾; eski Doğucu inançlar sisteminin savunusunu yine belli ölçülerde sürdüren çağdaş İslâm düşüncesi de, bu dünya'nın geliştirilmesini Türkiye'de artık başlı başına bir amaç olarak benimseyebilmektedir. Yenileşme süreci boyunca kentsel aydın kesimleri çoğu kez -Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun verdiği adla- halkın önünde bir yaban ⁽¹²⁹⁾ konumuna itmiş bulunan tarihsel bunalımın sonunu getirecek köklü bir nitel dönüşüm'dür, bu... «Gericilik» ya da klasik deyişle «irtica» sorunu böylece sivil toplum içinde derin bir içerik değişimine uğramadadır. Gittikçe öne çıkmak-

128) Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, İstanbul, 198, s. 10 ve sonrası; Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 258-279.

129) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1977, s. 20-24.

ta olan ise, daha *ussal* ve o ölçüde de *evrensel*, bir *dünya kültürü*'dür.

Us, yeni bir *toplumsal yapı* arayışının en somut simgesi ve göstergesidir.

Sivil toplum'un çağdaş anlamını bulduğu *çoğulcu demokrasi*, herkesin kendine göre tanımlayacağı bir olgu da değildir. *Hoşgörülü, tabusuz ve ileri açık bir demokratik kurumsal ve örgütsel yapı, 2000'li yıllar Türkiye'sinin kaçınılmaz ön çözümüdür.*

2. Modern *siyasal toplum*'da *anayasa* tüm sivil ve siyasal örgütlenişlerin, kurumsallaşmaların ve ilişkilerin altında olduğu *dizge*'nin ana kurallarını yansıtır. *Anayasa*'nın, sıradan bir yasa gibi çok *dar* kalıplara göre tasarlanması ve bu darlığın sonucu olarak da, ortaya çıkan her *büyük bunalım*'da bir daha bozulup yeni baştan yazılması, Türkiye'de bir başka tarihsel darboğazdır. Oysa, modern dünyada bazı toplumlar iki yüz yıl sonra bile *aynı* anayasa ile yönetilebiliyorlarsa, bunun nedeni, anayasanın *güncel başlıklar*'ın ötesindeki, çok uzun süreli, *ileri* yaklaşımlarla, *esnek* amaçları öngörebilmiş olmasındandır.

Türkiye de, yarına dönük olarak, *geniş* bir *anayasa perspektifi* üstünde demokratik bir toplumsal onaşmayı beklemektedir.

Anayasa ile birlikte *seçim* sisteminde de, özellikle sivil toplumun bütün çağdaş güçlerinin *demokratik* katılım ve temsiline uygun yeni ilkelerde birleşilmesi gereklidir.

3. Yeryüzü giderek daha *barışçı, dışa açık*, uluslararası antlaşmalar çerçevesinde *nükleer savaş* riskleri azaltılmış, belli ölçülerde *silah* ve *birlik* indirim-

lerine dönük bir *uluslararası düzen'e* yönelmektedir.

Uluslararası düzeydeki çağdaş eğilimlerin Türkiye'ye *nasıl yansıtacağı*, yakın geleceğin bir başka temel sorunsalıdır.

Atatürk'ün «Yurtta barış, dünyada barış» anlayışını uluslararası ilişkilerinin ana ilkesi olarak benimseyen bir Türkiye, özellikle tüm gerilim ya da dış serüven ve baskı olasılıklarının dışında kaldığı ölçüde, yeni dünya ortamında da bir güven kaynağı olabilir.

4. İleri bir *sanayi uygarlığı'nın* zorunlu kıldığı alt ve üstyapıları yeni baştan oluşturmak, bütün koşullarıyla birlikte, çağdaş Türkiye'nin gündemindedir.

Olanaklarını en iyi biçimde değerlendirerek, çağdaş beklentilere yaraşır biçimde yaşamasını güvenceye alacak nitelikteki *stratejik* alanlarda uzmanlaşan bir *sanayi toplumu* olmak gereksinimindedir, Türkiye... Bu uzun süreli amaçlar, *uluslararası işbölümü'nün* gerektirdiği ileri teknolojilere, araştırma ve geliştirme yatırımlarına, modern çalışma koşullarına uygun olarak, *dışa dönük* bir yeniden yapılanmayı zorunlu kılar.

Uluslararası pazarlarda, belirli dallardaki nitelikli ürünlerle yer alan modern bir Türkiye ekonomisinin yaratılması, salt bir *ekonomik sorun* düzeyinde düşünülemez. *Ekonomik sorun*, çağdaş *sivil toplum'da* aynı ölçüde *politik* bir sorundur.

Modern sanayileşme, özellikle *eşitsiz gelişim* içindeki bir dünyada ancak önemli *özveriler* sonucunda gerçekleşir. Ekonomik büyüme, toplumda tek başına yeterli bir özlem olmaktan çoktan çıkmıştır. Yaratı-

lan değeri giderek insan onuruna uygun biçimlerde bölüştüren, kentsel ve kırsal kesimler arasındaki dengesizlikleri gidererek toplumsallaşmayı hızlandıran ve tüm üretici kesimleri geleneksel darboğazlarından çıkaran köklü düzenlemeler, *demokratik* bir sanayileşme politikasının yeni çerçevelerini oluşturur. Çalışan bütün sınıfların satın alma gücünü sürekli yokeden *enflasyon* başta olmak üzere, güncel ekonomik sorunların çözümü, uzun sürede, sivil toplumun en geniş kesimlerinin onaylarıyla, Türkiye çapında yeni bir *gelirler politikası*'nın yaratılması sorunudur.

5. Türkiye ekonomisinin 2000'li yıllarda içinde yer almak istediği *Avrupa Topluluğu*, değişik uluslardan, *kültürel, dinsel, tarihsel, yerel* ya da *etnik* özelliklerden oluşan toplumsal yapısını yeni koşullar altında da geliştirmeyi, Avrupa'nın *uygarlık* ve *kültür* alanındaki ilerlemelerinin en anlamlı boyutlarından birisi sayar. Yerel düzeydeki *çeşitlilikler*, birer *parçalanma* ya da *dağılma* etkeni sayılmak bir yana; modern *sivil toplum* açısından başlı başına bir *tarihsel özgünlük* ve *varlık* biçiminde değerlendirilir.

Daha ileri bir uygarlık aşamasına erişme uğraşındaki Türkiye, iç bütünlüğünü korumanın da doğal gereği olarak, din, dil ya da etnik açılardan, ilgili kesimlerin kimliklerini bulma ve geliştirme özgürlüğünü, öteki modern toplumlarda olduğu ölçülerde tanıtmaktan herhalde kaçınmayacaktır. Sorun, *kır* ve *kent* ikilemelerini aşamalarla ortadan kaldırmak; kırsal yaşamın düzeyini yükseltmek ve öncelikle kırlarda demokratik bir halk/aydın eytişimini başlatmakla da derinden bağlantılıdır.

6. *Çevre koruma* bilinci, yarının uygar dünyasının en anlamlı özelliklerinden biridir.

Ormanların, suların, denizlerin, tüm doğal dokunun korunması ve geliştirilmesi ya da «yeşil» bir çevre yaratılması, Türkiye için de ertelenemeyecek bir amaçtır.

Çevre bilinci, yalnız *kırsal* kesimlerde ya da *doğa*'da değil; *kentsel* alanda da köklü yeniden düzenlemeleri gerektirecektir. Hızla kentleşen Türkiye'de, arsa, konut, yapı, yerleşim, içme suyu, kanalizasyon, enerji, ulaşım ve trafik gibi temel sorunlarıyla kentsel altyapının oluşturulması, ancak yeni toplumsal onaşmalarla gerçekleştirilebilecek uzun süreli çözümlere bağlıdır. Tıpkı, *bilim*, *kültür* ve *eğitim* sorunlarında da zorunlu olduğu gibi...

Sivil toplum'da kalıcı çözümlere erişebilmek, toplumsal güçler arasında *özgür* bir *düşünce* üretimi ortamına bir an önce açılmayı gerektirir. Burada her türlü dogmaların, önyargı, geleneksel şema ya da kısıtlamaların ötesinde, *özgür* bir sivil ve siyasal *örgütlenme*, *yığınsal iletişim*, *basın* ve *yayın* ortamı kesin bir gereksinimdir. Bir *lüks* ya da bir *özenti* değildir, *özgürleşme* süreci...

Özgürleşme sürecini yaratan, Hegel'in ünlü deyişle, «*tarihin son aşaması*»na erişmiş bulunan *modern* toplum yaşamıdır. İnsanların dünya görüşlerinde, düşünce, inanç, örgütleniş ya da eylemlerinde *özgür* olabildikleri ve *özgürleştikleri* ölçüde de *çağdaş*, *dünyasal*, *laik* ve *ussal* nitelikler aldıkları *modern çağ* giderek *evrensel* bir bütünlüğe doğru yönelmektedir.

Evrensel bir dünyada, «*Özgürlük düşüncesinin gelişimi, giderek dünya tarihinin de ta kendisi olmak tadır*» (130)

130) Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *The Philosophy of History*, New York, Dover Publications, 1956, s. 442-456.

Özgürleşme ve demokratikleşme dinamikleri için gerekli modern platformları yaratamamış bir Türkiye, dünya tarihinden *dışlanmış* bir toplum demektir.

Tarihin kapısı'nda daha fazla beklemek bir yana; tüm iç ve dış koşullarıyla birlikte Türkiye, yirmibirinci yüzyılda *tarihin ötesi*'ne doğru yönelmekten başka hiçbir *kurtuluş* seçeneğine sahip değildir artık...

E. Modern Sivil/Siyasal Toplumda Daha İleri Bir Geleceğin Anahtarları: Özgürleşme ve Demokratikleşme...

Demokratikleşme, hem insansoyuna yepyeni bir *yarın* yaratmanın hem de *ileri sivil/siyasal toplum* çözümlmelerine erişmenin sağlıklı yoludur.

Özellikle *toplumcu* kuramların, düşüncelerin ve uygulamaların yirmibirinci yüzyıl eşiğinde yüzyüze geldikleri en keskin yol ayrımı, *sivil toplum* üstünde odaklaşır.

Zorunluluklar alanından giderek *özgürlükler* alanına elbet ulaşacaktır, insanoğlu... Yazgıları üstündeki oluşumlar önünde *elleri kolları bağlı* kalmış insanlar, ancak *mitos* çağlarına yakışırlar.

Hegel, «Çağımız, bir *doğuş* ve *yeni bir döneme* *geçiş* çağıdır» demişti. Tümüyle bir dönüşüm çabası içindeki bu yeni çağın tını, o ana kadar geçerli olan nesneler ve düşünceler dünyasıyla bağını koparmış; onları geçmiş tarihin derinliklerine atmak aşamasına gelmişti. Yeryüzünde giderek *niteliksel* bir *sıçrama* ortaya çıkıyor ve önceki dünyanın yapısına ait «*kırık parçalar*»ı birbiri ardına eritip dağıtıyordu. Salt bir nicelikten bir başka niceliğe geçiş değildi, bu...

Tarih ötesi'ne doğru yürüyen modern çağda söz konusu olan, «nitelikselden niceliksele ve nicelikselden de niteliğe geçiştir; aşamalıının bir kesintiye uğraması olan ve önceki belirlenmiş varlığa göre niteliksel bir dönüşüm yaratan bir *başka*'ya geçiştir» ⁽¹³¹⁾. Sözge-lişi, su'yun belli bir anda, köklü bir nitelik değişimine uğrayarak birdenbire katılaşması gibi...

Dünyayı bir *us düzeni* olarak görmek isteyen He-gel ⁽¹³²⁾, *Fransız Devrimi*'nin, *cumhuriyet* deneyiminin, *us kültürü*'nün katkılarıyla *siyasal toplum*'un kimli-gini bulduğu *modern devlet*'i, ilk çağlardan beri sü-ren *insanlık serüveni*'nin ya da *tarih*'in sonsöz'ü ola-rak nitelendirmişti. Tarih, anlamını bu son sözle bu-luyor, bu sözle bitiyordu. «Bireysel özel çıkarların sa-vaş arenası» olan *sivil toplum* önünde, Hegel'e göre, *devlet*, «eylem durumundaki *ussallık*»tı; «*felsefe*'nin gerçekleşmesi»ydi ⁽¹³³⁾.

Hegel'in giderek her şeyin önüne aldığı bu «*kut-sal*» devlet metafiziğini, gerçeklerin somut dünyasına geri çeken ve böylesine som bir *devlet* anlayışının yol açacağı *siyasal yabancılaşıma*'yı ilk vurgulayan Marx olmuştu. *Toplum*'dan soyutlanmış, hele *sivil toplum*'un üstüne çıkmış biçimde düşünülemezdi, *devlet*... *Ta-rih*'in asıl sahnesi, asıl merkezi, *sivil toplum*'du ⁽¹³⁴⁾. Tarih'in önünü açacak olan ise, *özgürleşme*'ydi.

Kuşkusuz, *özgürleşme* ve *demokratikleşme* süreç-

131) G. W. F. Hegel, *Bütün Yapıtları (Seçmeler)*, Ankara, Onur Yayınları, 1976, s. 9-10, 169.

132) W. T. Stace, *Hegel Üstüne*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1976, s. 95-121.

133) Kürşat Bumin, *Sivil Toplum ve Devlet*, İstanbul, Yazko Yayınları, 1981, s. 28-33.

134) *A.g.k.*, s. 34.

leri, yirmibirinci yüzyıl eşiğinde, gittikçe *karmaşık* nitelikler alıyor. Modern dünya, hangi gerekçeyle denirse denensin, tüm *otoriter* ve *totaliter* siyasal deneyimleri, *diktatörlük* uygulamalarını olumsuzlar. Fırsat eşitliklerine açık bir çağda, *sosyal insan*'ın, bütünlüğünü elde etmek için düşünce, örgütlenme, yaratım ve girişim özgürlüklerinden alabildiğine yararlanacağı gerçek bir *çoğulcu demokrasi*, tüm *modern sivil toplum*'ların ortak istemidir. *Özgürleşme*, ama *en geniş* anlamıyla *özgürleşme*, insan'ın binlerce yıllık geçmiş tarih serüvenlerinden kurtuluşunun da böylece bir önkoşuluna dönüşmedir.

Özgürlük'lere doğru açılan bir evrende, *düşünce* de *açık olma*'nın, *açığa çıkma*'nın ta kendisidir. *Açığa çıkma*, uygulamada, *düşünce*'nin varlığıdır. Çünkü, yine Hegel'in ünlü deyişiyle, «*özgürlük, düşünce*'de yatar» (135).

Us çağı'nın sosyal insanı, gittikçe yetkinleşen ve ne *burjuvazi*'nin ne de *proletarya*'nın *diktatorya*'sına gereksinim duyan *modern sivil/siyasal toplum* düzeyinde, *özgür* gelişimini, «*kendisi için*», kuşkusuz, kendi elleriyle gerçekleştirir.

Özgürlük alanlarına doğru önlenmez çağdaş akış, *insansoyunun* ve *dünyanın* gerçek *devrim*'idir.

135) G. W. F. Hegel, *Bütün Yapıtları (Seçmeler)*, s. 20, 107.

Kaynaklar

A) Sosyal ve Siyasal Bilimler, Felsefe Üstüne Genel Kaynaklar

- Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul, İletişim, 1989
- Bobbio, Norberto/Texier, Jacques, *Gramsci ve Sivil Toplum*, Ankara, Savaş Yayınları, 1982
- Braudel, Fernand, *Akdeniz: Mekân ve Tarih*, İstanbul, Metis, 1989
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, İstanbul, Eren, 1989
- Bumin, Kürşat, *Sivil Toplum ve Devlet*, İstanbul, Yazko Yayınları, 1981
- Carr, E.H., *Tarih Nedir*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1980
- Duverger, Maurice, *Siyaset Sosyolojisi*, İstanbul, Varlık, 1990
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990
- Gramsci, Antonio, *Oeuvres choisies*, Paris, Éditions Sociales, 1959
- Gramsci, Antonio, *Felsefe Politika Sorunları*, İstanbul, Payel, 1975
- Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri*, Ankara, Onur Yayınları, 1986
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, 2 cilt, Ankara, Verso, 1985
- Hegel, G. W. F., *Bütün Yapıtları (Seçmeler)*, Ankara, Onur Yayınları, 1976
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *The Philosophy of History*, New York, Dover Publications, 1956
- Hobsbawn, Eric J., *Devrim Çağı 1789-1848*, Ankara, Verso, 1989
- Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York, Random House, 1987; *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşü*, Ankara, İş Bankası, 1990
- Kuçuradi, İonna, *Etik*, Ankara, Meteksan, 1988

- Lévi-Strauss, Claude, *Din ve Büyü*, İstanbul, Yol Yayınları, 1983
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, Ankara, SBF, 1969
- Mardin, Şerif, *İdeoloji*, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği, 1976
- Marx, Engels, Lenin, *The Essential Left*, Londra, Unwin Books, 1963
- Marx, Karl, *1848 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*, Ankara, Sol Yayınları, 1976
- Milliband, R./Poulantzas, N./Laclau, E., *Kapitalist Devlet Sorunu*, İstanbul, Birikim, 1977
- Miliband, Ralph, *Kapitalist Devlet*, İstanbul, Belge, 1989
- Öktem, M. Niyazi, *Özgürlük Sorunu ve Hukuk*, İstanbul, İ.Ü. Hukuk Fakültesi, 1977
- Russell, Bertrand, *Legitimacy Versus Industrialism: 1814-1848*, Londra, Unwin Books, 1965
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi, Modern Çağ Yeni Çağ*, C. III, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973
- Sarıca, Murat, *Siyasi Düşünce Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1973
- Savran, Gülnur (Derleyen), *Sivil Toplum ve Ötesi*, İstanbul, Alan, 1987
- Schumpeter, Joseph A., *Kapitalizm, Sosyalizm, Demokrasi*, İstanbul, Varlık, 1981
- Somer, Kenan (Derleyen), *İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi*, Ankara, Birey ve Toplum, 1984
- Stace, W. T., *Hegel Üstüne*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1976
- Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, C. 4, İstanbul, Say Yayınları, 1989
- Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, Siyaset İlmi Serisi, 1969
- Turan, İlter, *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1977
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, İstanbul, Hil Yayın, 1985
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986

B) Yıgınsal İletişim ve Toplumsal Değişim Üstüne Kaynaklar

- Alemdar, Korkmaz/Kaya, Raşit, *Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar*, Ankara, Savaş Yayınları, 1983
- Aziz, Aysel, *Toplumsallaşma ve Kitleli İletişim*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu, 1982
- Başkan, Özcan, *Bildirişim/İnsan-dili ve Ötesi*, İstanbul, Altın Kitaplar, 1988
- Beniger, James R., *The Control Revolution/Technological and Economic Origins of the Information Society*, Cambridge, Harvard University Press, 1986
- Czitrom, Daniel J., *Media and the American Mind/From Morse to McLuhan*, North Carolina, The University of North Carolina Press, 1982
- De Fleur, Melvin L. *Theories of Mass Communication*, New York, David McKay, 1970 (2. baskı)
- Erdoğan, İrfan/Alemdar, Korkmaz, *İletişim ve Toplum/Kitle İletişim Kuramları, Tutucu ve Değişimci Yaklaşımlar*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, İstanbul, Evrim Yayınevi, 1988 (7. baskı)
- Klapper, Joseph T., *The Effects of Mass Communication*, New York, The Free Press of Glencoe, 1960
- Lerner, Daniel, *The Passing of Traditional Society/Modernizing the Middle East*, New York, The Free Press of Glencoe, 1964
- Lerner, Daniel/Schramm, Wilbur, *Communication and Change in the Developing Countries*, Honolulu, East-West Center Press, 1967
- McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy*, Toronto, University of Toronto Press, 1965
- Oskay, Ünsal, *XIX. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri/Kuramsal Bir Yaklaşım*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu, 1982
- Oskay, Ünsal (Derleyen), *Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş/Seçilmiş Parçalar*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu, 1985 (3. baskı)
- Pool, I. de Sola (Derleyen) *Handbook of Communication*, Skokie, Rand McNally, 1973

- Pye, Lucien W. (Derleyen), *Communication and Political Development*, Princeton, Princeton University Press, 1963
- Schramm, Wilbur/Roberts, Donald F. (Derleyenler), *The Process and Effects of Mass Communication*, Urbana, University of Illinois Press, 1977 (4. baskı)
- Schramm, Wilbur/Porter, William E., *Men, Women, Messages, and Media/Understanding Human Communication*, New York, Harper and Row Publishers, 1982 (2. baskı)
- Stevenson, Robert L., *Communication, Development and the Third World/The Global Politics of Information*, New York, Longman, 1988
- Tokgöz, Oya, *Siyasal Haberleşme ve Kadın*, Ankara, SBF, 1979
- Topuz, Hıfzı, *Uluslararası İletişim*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 1984

C) Osmanlı ve Türkiye Tarihi, Ekonomisi Üstüne Kaynaklar

- Abadan, Yavuz/Savcı, Bahri, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara, A.Ü. Hukuk Fakültesi, 1959
- Adamof, E. E., *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*. İstanbul, Belge Yayınları, 1972
- Ahmed Rıza, *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, İstanbul, Arba Basın Yayın, 1987
- Akdağ, Mustafa, *Celalî İsyanları*, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1963
- Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, İstanbul, Sinan Yayınları, 1972
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1980
- Amca, Hasan, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul, Akım Yayınları, 1958
- Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985
- Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul, Dergâh, 1989
- Blaisdell, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali*

- Denetimi «Düyunuumumiye», İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1979
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, Remzi, 1979
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisadi Tarihi 1908-1985*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988
- Cerrahoğlu, A., *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul, May Yayınları, 1975
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul, Uygarlık Yayınları, 1982
- Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1972
- Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1973
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1970
- Engelhardt, Ed., *Tanzimat*, İstanbul Milliyet Yayınları, 1976
- Erişçi, Lütfü, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul, Kutulmuş Basımevi, 1951
- Feroz, Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul, Sander Yayınevi, 1971
- Gevgilili, Ali, *Türkiye'de 1971 Rejimi/Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş Aşaması*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1973
- Gevgilili, Ali, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1989
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969
- Gözübüyük, A. Şeref/Kili, Suna, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, SBF, 1957
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler*, İstanbul, İletişim, 1986
- Haslip, Joan, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, İstanbul, Toker M., 1964
- Heper, Metin, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1977
- Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, Ankara, Yurt Yayınevi, 1982
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim, 1989

- Kılıçbay, M. Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara, Verso, 1984
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve «Jön Türkler»*, İstanbul, Tan Matbaası, 1945
- Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması/Batılaşma*, İstanbul, Ant Yayınları, 1969; İstanbul, Alan, 1989 (2. baskı)
- Marx, Karl/Engels, Friedrich, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, Ankara, Sol Yayınları, 1977
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara, Birey ve Toplum, 1985
- Noviçev, A. D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Ankara, Sol Yayınları, 1979
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayın, 1983
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara, Yurt Yayınevi, 1984
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988
- Petrosyan, Y. A., *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, Ankara, Yurt Yayınevi, 1987
- Ramsaur, E. E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, İstanbul, Sander Kitabevi, 1972
- Rattmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1976
- Resneli Niyazi Bey'in Anıları, *Balkanlarda Bir Gerillacı*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975
- Savcı, Bahri, *Demokrasimiz Üzerine Düşünceler*, Ankara, SBF, 1963
- Şanda, Hüseyin Avni, *Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri*, İstanbul, Evren Yayınları, 1962
- Tanzimat*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1940
- Temo, İbrahim, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul, Arba Basım Yayın, 1987
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Ankara, Yurt Yayınevi, 1986
- Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları/İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara, Verso, 1989

- Toprak, Zafer, *Türkiye'de «Milli İktisat»*, Ankara Yurt Yayınevi, 1982
- Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyetin İlanı/İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul, Siyaset İlmi Serisi, 1959
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler C. III, İttihat ve Terakki/Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969
- Yeniay, İsmail Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1964

D) Osmanlı ve Türkiye Basını, Düşüncesi ve Yazarları Üstüne Kaynaklar

- Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Remzi, 1982
- Ahmet Rasim, *Anılar ve Söyleşiler*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1983
- Akçuraoglu, Yusuf, *Türkçülük*, İstanbul, Toker Yayınları, 1990
- Alemdar, Korkmaz, *İstanbul (1875-1964)/Türkiye'de Yayımlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1978
- Alemdar, Korkmaz, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1981
- Ali Kemal, *Ömrüm*, hazırlayan Zeki Kuneralp, İstanbul, İsis Yayınevi, 1985
- Aydınlık/Fevkalâde Gençlik Nüshası*, Ankara, Odak Yayınları, 1976
- Baysal, Jale, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1973
- Berkes, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975
- Carleson, Edvard, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk*

- Eserler*, Ankara, Türkiye Kütüphaneciler Derneği, 1979
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Ahmet Mithat*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti, 1964
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1970
- Danışmend, İsmail Hâmi, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, Ankara, CHP, 1942
- Dino, Güzin, *Türk Romanının Doğuşu*, İstanbul, Cem Yayınları, 1978
- Dizdaroğlu, Hikmet, *Şinasi*, İstanbul, Varlık, 1982
- Emil, Birol, *Mizan'cı Murat Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1979
- Erişirgil, M. Emin, *Ziya Gökalp*, İstanbul, Remzi, 1984
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Ankara, Yurt Yayınevi, 1986
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul Devlet Matbaası, 1931
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1939
- Gevgilili, Ali, «Basın», *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, İletişim Yayınları, 1984
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak. Muasırlaşmak*, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1974
- Günyol, Vedat, «*Matbuat/Türkiye*», İslâm Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul, Devlet Kitapları, 1978
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1981
- Haupt, George/Dumont, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977
- Hatemi, Hüseyin, *Basın Ahlakı*, İstanbul, Çığır Yayınları, 1976
- Hatemi, Hüsrev/Işıl, Yeşim, *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1982
- İskit, Server R., *Agâh Efendi*, Ankara, Ulus Basımevi, 1937
- İskit, Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943
- İskit, Server, *Amme Efkârı ve İlk Gazetelerimiz*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1959

- Jeltjakov, A. D., *Türkiye'nin Sosyo-politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Ankara, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1979
- Kabacalı, Alpay, *Türk Yayın Tarihi*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987
- Karagöz, Adem Ruhi, *Bulgaristan Türk Basını, 1879-1945*, İstanbul, Üniversite Matbaası, 1945
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Hüküm Gecesi*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1966
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Yaban*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1977
- Koloğlu, Orhan, *Takvim-i Vekayi*, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayını, 1981
- Koloğlu, Orhan, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987
- Kudret, Cevdet, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977
- Kuntay, Midhat Cemal, *Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavi*, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1946
- Kuntay, Midhat Cemal, *Namık Kemal/Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, İstanbul, Ahmed Halit Kitabevi, 1944
- Kurtuluş*, İstanbul, Anadolu Yayınları, 1975
- Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980, C. I*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1984
- Levend, Ağâh Sırrı, *Ahmed Rasim*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1965
- Levend, Ağâh Sırrı, *Şemsettin Sami*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969
- Malraux, Andre, *Turan Yolu*, İstanbul, Çan Yayınları, 1965
- Malraux, Andre, *Altenburg'un Ceviz Ağaçları*, İstanbul, Ataç Kitabevi, 1966
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964
- Mustafa Suphi ve Arkadaşları*, İstanbul, Güncel Yayınlar, 1977
- Mustafa Suphi, *İlk Yazılar 1908-1910*, İstanbul, Amaç, 1989
- Nayır, Yaşar Nabi, *Ömer Seyfettin*, İstanbul, Varlık, 1982
- Okay, M. Orhan, *İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti: Beşir Fuad*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1969
- Ömer Seyfettin, *Dil Konusunda Yazılar*, Ankara, Bilgi, 1989
- Özön, Mustafa Nihat, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1938

- Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul, İletişim, 1989
- Sabahattin (Prens), *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, İstanbul, Elif Yayınları, 1965
- Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, Der Yayınları, 1986
- Sencer, Muammer, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı/Parvus Efendi*, İstanbul, May Yayınları, 1977
- Sezer, Baykan, «Türk Sosyologları ve Eserleri I», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, No: 1, 1988-1989
- Simonffy, Aladar V., *İbrahim Müteferrika, Türkiye'de Matbaacılığın Banisi*, Ankara, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1945
- Şapolyo, Enver Behnan, *Ziya Gökalp, İttihad Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1974
- Tanilli, Server, *Bir Çağdaş Öncü: Namık Kemal*, İstanbul, Amaç, 1988
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1976
- Tokgöz, Ahmed İhsan, *Matbuat Hatıralarım 1888-1923*, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1930
- Topuz, Hıfzı, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1973
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul, Siyaset İlmi Serisi, 1962
- Tütengil, Cavit Orhan, *İngiltere'de Türk Gazeteciliği 1867-1967*, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, 1969
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları, 1979
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları (Edebi Hatıralar)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1975
- Yalman, Ahmet Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, 1914
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C. I (1888-1918)*, İstanbul, Rey Yayınları, 1970

E) Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk Üstüne Kaynaklar

- Afetinan, A., *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981
- Aren, Sadun, *Bir Dönemden Yazılar/1980-1988*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1989
- Atatürk, M. Kemal, *Nutuk*, C. II, İstanbul Devlet Kitapları, 1973 (13. Basılış)
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, Ankara, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1961 (ikinci baskı)
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, Ankara, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1959. (ikinci baskı)
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, Ankara, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961 (ikinci baskı)
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, 3 cilt, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1989
- Aysan, Mustafa A., *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü, 1980
- Berkes, Niyazi, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul, Adam, 1982
- Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1974
- Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, İstanbul, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1983
- Ergin, Feridun, *Kemal Atatürk*, İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1978
- Gevgilili, Ali, *Yükseliş ve Düşüş*, İkinci baskı, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1987
- Irmak, Sadi, *Atatürk - Bir Çağın Açılışı*, İstanbul, İnkılâp, 1984
- Kepenek, Yakup, *Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990
- Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987
- Naci, Fethi, *Atatürk'ün Temel Görüşleri*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1968
- Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990
- Peker, Recep, *İnkılâp Dersleri*, İstanbul, İletişim, 1984

- Tanyol, Cahit, *Atatürk ve Halkçılık*, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1981
- Tekeli, İlhan/İlkin, Selim, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara, ODTÜ, 1982
- Teziç, Erdoğan, *Siyasi Partiler*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1976
- Timur, Taner, *Türk Devrimi/Tarihi Anlamı ve Felsefi Temelleri*, Ankara, SBF, 1968
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1981
- Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat/İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve «Eklektik Model»*, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1981

Dizin

AD DİZİNİ

- Abadan, Yavuz 66ⁿ, 164
Abahoğlu, Yunus Nadi 88, 101
Abdullah Cevdet 78, 89
Abdullah Zühtü 88
Abdülaziz 51, 66
Abdülhamid II 54, 66, 67ⁿ, 69, 76, 77, 82
Abdülmecid 32, 66
Adamof, E.E. 99ⁿ, 164
Adivar, A. Adnan 87, 167
Adivar, Halide Edip 102
Afrika 22, 134
Agâh Efendi 40, 51
Ahmad, Feroz 83ⁿ, 165
Ahmed Rıza 80, 164
Ahmet Cevdet 75, 87
Ahmet Mithat Efendi 41, 56-58, 65, 76, 87, 88
Ahmet Rasim 88ⁿ, 167
Ahmet Samim 87, 91
Ahrar Fırkası 88
Akçura, Yusuf 94, 167
Akdağ, Mustafa 24ⁿ, 164
Akşin, Sina 83ⁿ, 91ⁿ, 164
Alemdar, Korkmaz 60ⁿ, 88ⁿ, 163, 167
Âli Kararname 48, 50
Ali Kemal 100,
Ali Raşit 59
Ali Suavi 41, 51-58
Amca, Hasan 91, 164
Althusser, Louis 161
Alman İmparatorluğu 109
Almanya 92, 95, 99, 102
Amerika Birleşik Devletleri 99, 107
Amerika Kıtası 23
Arap Alfabeti 117
Aren, Sadun 171
Askeri Tıbbiye 77
Asya 22, 23, 92, 134
Atatürk, Mustafa Kemal 30ⁿ, 71ⁿ, 73, 82, 83, 103, 107-125, 130-133, 137, 152, 171
Atay, Falih Rıfkı 101, 102
Atlantik 22, 23, 27
Avcioğlu, Doğan 164
Avrupa 22, 23, 27-32, 95
Avrupa Topluluğu 153
Avustralya 23
Avusturya 36
Avusturya-Macaristan 109
Aydemir, Şevket Süreyya 164, 171
Aysan, Mustafa 171
Aziz, Aysel 163
Baban, Şükrü 88
Babbio, Norberto 121ⁿ, 161
Bâbîâli 32

- Bahattin Şakir 80
 Balkanlar 28
 Barkan, Ömer Lütfi 23ⁿ, 164
 Başkan, Özcan 163, 164
 Batı Avrupa 80, 86
 Battal Gazi 141
 Bayezit, II 37
 Baysal, Jale 38ⁿ, 167
 Beniger, James 163
 Berkes, Niyazi 29ⁿ, 167, 171
 Beşir, Fuat 74
 Birinci, Ali 164
 Birinci Dünya Savaşı 90, 91,
 98, 100, 101, 107, 108
 Blacque, Alexander 39, 58
 Blaisdell, Donald C. 99ⁿ, 164
 Bleda, Mithat Şükrü 164
 Bonaparte, Napoleon (Bak.
 Napoleon) 133
 Boratav, Korkut 165, 171
 Braudel, Fernand 23ⁿ, 161
 Bumin, Kürşat 156, 161

 Carleson, Edward 38ⁿ, 167
 Carr, E.H. 147ⁿ, 161
 Cavit Bey 87, 97
 Cemaleddin-i Efgani 75
 Cerrahoğlu, A. (Kerim Sa-
 di) 97ⁿ, 165
 Charbonnier, G. 147
 Churchill, William 39
 Cumhuriyet Halk Fırkası 118,
 119
 Czitrom, Daniel J. 163

 Çapanoğlu, Münir Süleyman
 56ⁿ, 90ⁿ, 168
 Çarlık Rusyası (Bak. Rusya)
 66, 98, 99, 109
 Çavdar, Tevfik 165

 Danışmend, İsmail Hâmi 54ⁿ,
 168
 De Fleur, Melvin 163
 Dersan, Kâzım Şinasi 101
 Derviş Vahdeti 87
 Değmer, Şefik Hüsnü 102
 Dino, Güzin 75ⁿ, 168
 Dizdaroğlu, Hikmet 168
 Dumont, Paul 89ⁿ
 Duran, Faik Sabri 89
 Durkheim, Emile 93
 Duverger, Maurice 161
 Düyun-ı Umumiye 91, 99

 Earle, Mead Edvard 98ⁿ, 165
 Ebüzziya, Tevfik 49ⁿ, 50ⁿ, 165
 Ebüzziya, Velid 88
 Ekim Devrimi 103
 Eldem, Vedat 165
 Emil, Birol 74ⁿ, 168
 Engelhardt, Ed. 34ⁿ, 36ⁿ, 165
 Engels, Friedrich 97, 135
 Enver Paşa 83
 Erdoğan, İrfan 163
 Ergin, Feridun 171
 Ermeni 37, 58, 60, 69, 82
 Erişçi, Lütfü 97ⁿ, 165
 Erişirgil, M. Emin 168
 Ersoy, Mehmet Akif 89
 Ertem, Sadri Ethem 102
 Ertuğ, Hasan Refik 38ⁿ
 Esendal, Memduh Şevket 97
 Esmer, Ahmet Şükrü 102

 Fedakâran-ı Millet 87
 Filip Efendi 59
 Franklin, Benjamin 132
 Fransa 38, 47, 51, 53, 79, 86,
 98, 99, 107, 110

Fransız Devrimi 31, 38, 74,
156

Galanti, Avram 37ⁿ

Gaspıralı, İsmail Bey 75

Genç Osmanlılar (Bak. Yeni
Osmanlılar Cemiyeti) 49-
52

Genç Türkler (Bak. Jön
Türkler) 50

Georgeon, François 94ⁿ

Gerçek, Selim Nüzhet 38ⁿ,
39ⁿ, 168

Gökalp, Ziya 89, 93, 168

Gökberk, Macit 71ⁿ, 161

Gölpınarlı, Abdülbaki 165

Gözübüyük, Şeref 66ⁿ, 165

Gramsci, Antonio 21ⁿ, 121,
122ⁿ, 161

Gutenberg, Johannes 37

Gülhane Hatt-ı Hümayunu
33, 34

Gündüz, Aka 102

Güney Amerika 23

Güntekin, Reşat Nuri 102

Günyol, Vedat 87ⁿ, 168

Halil Ganem 80

Hanıoğlu, M. Şükrü 79ⁿ, 165,
168

Harf Devrimi 117

Hareket Ordusu 83

Hasan Fehmi 87, 91

Hasan Tahsin Bey 91

Haslip, Joan 32ⁿ, 165

Hatemi, Hüseyin 168

Hatemi, Hüsrev 75ⁿ, 168

Haupt, George 89ⁿ, 168

Havas Ajansı 90

Heaton, Herbert 161

Hegel, G.W.F. 93, 109, 153,
154, 155, 156, 157, 161

Helphand, Alexander I.
(Bkz. Parvus) 95, 96

Heper, Metin 147ⁿ, 165

Hıristiyan 20, 69, 80, 150

Hindistan 22

Hobsbawn, Eric J. 161

Hollanda 110

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 100

Hüseyin Kâzım 87

Hüsrev Paşa 36

Irmak, Sadi 171

Işıl, Yeşim 75ⁿ

İbrahim Müteferrika 37, 38

İkinci Dünya Savaşı 109

İleri, Celâl Nuri 102

İleri, Suphi Nuri 102

İloğlu, Ali İhsan 97

İncil 37

İngiliz Muhipleri Cemiyeti
100

İngiltere 27, 28, 35, 39, 52,
86, 91, 96, 98, 99, 107, 110,
135

İnuğur, M. Nuri 59ⁿ, 168

İskit, Server 40ⁿ, 48ⁿ, 50ⁿ,
65ⁿ, 80, 81, 85ⁿ, 168, 169

İslâm 29, 34, 53, 58, 59, 69,
80, 84, 88, 92, 94, 108, 138-
141, 150

İspanya 37, 110

İtalya 92

İttihat ve Terakki Cemiyeti
77, 78, 82, 85, 86, 92, 98,
100, 137, 143
İsviçre 115

Jacobin 79, 81, 114
Japonya 28, 30, 57, 76, 77
Jeltjakov, A.D. 39ⁿ, 169
Jön Türkler (Bak. Genç
Türkler) 49, 51, 54, 56, 76

Kabacalı, Alpay 38ⁿ, 169
Kâğıtçıbaşı, Çiğdem 163
Kanun-i Esasi (1876) 66
Karacan, Ali Naci 101
Karagöz, Adem Ruhi 76ⁿ,
169

Kara Kemal 97
Karaosmanoğlu, Yakup Kad-
ri 91ⁿ, 102, 105, 150, 169

Karay, Refik Halid 100
Kennedy, Paul 23ⁿ, 161
Kepenek, Yakup 171
Keyder, Çağlar 165
Kılıçbay, M. Ali 166
Kırım Savaşı 42
Kili, Suna 66ⁿ

Klapper, Joseph T. 163
Koloğlu, Orhan 38ⁿ, 39ⁿ, 169
Kozimidi Efendi 87
Kuçuradi, İonna 145ⁿ, 161
Kudret, Cevdet 67ⁿ, 169
Kuleli Vakası 49
Kuntay, Midhat Cemal 54ⁿ,
169

Kur'an 33, 53
Kuran, Ahmet Bedevi 49ⁿ,
166

Kurtuluş Savaşı 109
Kuruç, Bilsay 171
Kuzey Afrika 28
Küçükömer, İdris 23ⁿ, 139,
140, 166
Küçük, Yalçın 169
Kürt 69

Laclau, Ernesto 135ⁿ
Latin Alfabesi 117
Latin Amerika 134
Lenin, V.I. 95, 97ⁿ, 99, 132
Lerner, Daniel 163
Levend, Agâh Sırrı 74ⁿ, 88ⁿ,
169
Lévi-Strauss, Claude 146,
147ⁿ, 162
Lincoln, Abraham 132, 133

Mahmut, II. 31, 39, 58
Malraux, Andre 92ⁿ, 169
Mao, Zedung 132
Marat, Jean-Paul 133
Mardin, Şerif 43ⁿ, 80ⁿ, 81ⁿ,
139, 141, 142, 162, 169
Marx, Karl 93, 97, 135, 156,
162, 166

Matbuat Kanunu 90
Matbuat Nizamnamesi 48
Mazrui, Ali A. 30ⁿ
McLuhan, Marshall 163
Meclis-i Mebusan 67
Mehmet Rauf 89
Meiji Tenno, Mutsuhito 57,
76

Mekteb-i Mühendishane 78
Mekteb-i Mülkiye 73, 78
Mekteb-i Tıbbiye 78

Meşrutiyet, II. 82, 84, 85, 88,
140
Metternich, Klemens, Fürst
von 36
Mevlânâzade Rıfat 87
Mihran Efendi 59
Miliband, Ralph 135ⁿ, 136,
162
Milli Meşrutiyetperver Fır-
ka 88
Mithat Paşa 66, 77
Mizancı Murat Bey 73, 74,
78, 79, 84
Muallim Naci 57
Muhammed (Hz.) 53
Mumcu, Ahmet 166
Murat, V. 66
Musa (Hz.) 37
Musevi 37
Mustafa Fazıl Paşa 49, 50ⁿ,
51
Mustafa Reşit Paşa 33, 36
Mustafa Suphi 88, 102, 103ⁿ,
169

Naci, Fethi 114, 171
Namık Kemal 41, 50, 51, 54,
58, 75
Napoleon (Bak. Bonaparte)
132, 133
Nayır, Yaşar Nabi 169
Noviçev, A.D. 166

Okay, M. Orhan 74ⁿ, 169
Onuncu Yıl Söylevi 115
Oran, Baskın 171
Orta Asya 108
Ortadoğu 28, 86, 98, 108, 134,
142

Ortaylı, İlber 87ⁿ, 166
Oskay, Ünsal 163
Osmanlı Devleti 19, 21, 27,
34, 58, 59, 69, 85, 98, 100,
103, 109
Osmanlı İmparatorluğu 71
Osmanlı İşçi Sendikaları Fe-
derasyonu 89
Osmanlı Sosyalist Fırkası 90
31 Mart Olayı 83, 87, 90

Öktem, M. Niyazi 162
Ömer Seyfettin 89, 169
Özon, M. Nihat 54ⁿ, 169
Özturan, Parlan 74ⁿ

Pamuk, Şevket 166
Papadopoulos 59
Parla, Taha 170
Parvus (Bak. Helphana,
Alexandr Israel) 95, 96
Pasifik Okyanusu 29
Peker, Recep 171
Perroux, François 149
Petrosyan, Y.A. 166
Pool, I. de Solo 163
Poulantzas, Nicos 135ⁿ, 136ⁿ
Portekiz 110
Prusya 31
Pye, Lucien W. 164

Quartet, Donald 166

Ramsaur, E.E. 73ⁿ, 82ⁿ, 166
Rathman, Lotar 98ⁿ, 166
Recaizade Ekrem 74
Reform 19, 28, 32, 36, 76-80

Resneli Niyazi Bey 83ⁿ, 166
Reuter Ajansı 90
Robespierre, Maximilien de
132, 133
Rönesans 19, 36
Rum 37, 58, 60, 82
Russell, Bertrand 20ⁿ, 27ⁿ,
162
Rusya (Bak. Çarlık Rusya-
sı) 95, 103-122

Sabahattin, Prens 81, 83, 85,
88, 91, 100, 170
Sadak (Sadık), Necmettin
101
Sadık, Mehmet 88
Sait Efendi 37, 38
Safa, Peyami 102
Samipaşazade Sezai 80
Sarica, Murat 162
Sarrafyan, Aleksan 59
Savcı, Bahri 66ⁿ, 67, 166
Savran, Gülnur 162
Sayar, Ahmet Güner 57ⁿ, 170
Schramm, Wilbur 163, 164
Schumpeter, Joseph A. 162
Selçuklular 22
Selim, I. 37
Selim, III. 31
Sencer, Muammer 96ⁿ, 170
Sertel, Sabiha 102
Sertel, Zekeriya 88, 102
Sezer, Baykan 81ⁿ, 170
Simavi, Sedat 102
Simanoff, V. Aladar 38ⁿ, 170
Soner, Kenan 162
Sosyalist Enternasyonal 97
Sovyet Devrimi 89, 99
Sovyetler Birliği 107, 110

Stace, W.T. 156ⁿ, 162
Stevenson, Robert 164
Süleyman Nazif 88

Şanda, Hüseyin Avni 98ⁿ,
166
Şapolyo, Enver Behnan 89ⁿ,
170
Şemsettin Sami 74
Şinasi 40, 41

Takrir-i Sükûn Kanunu 125
Tanilli, Server 162, 170
Tanpınar, A. Hamdi 170
Tanyol, Cahit 172
Tanzimat Fermanı 33-36
Tekeli, İlhan 172
Teno, İbrahim 166
Tengirşenk, Yusuf Kemal
35ⁿ
Teodor Kasap 59
Texier, Jacques 121ⁿ
Tevfik Fikret 87
Tezel, Yahya 166
Teziç, Erdoğan 172
Timur, Taner 67ⁿ
Tokgöz, Ahmet İhsan 89ⁿ,
170
Tokgöz, Oya 164
Toprak, Zafer 96ⁿ, 167
Topuz, Hıfzı 40ⁿ, 67ⁿ, 90ⁿ,
164, 170
Troçki, Leon 95
Tunalı Hilmi Bey 79
Tunaya, Tarık Zafer 84ⁿ, 92ⁿ,
137, 138, 149ⁿ, 162, 167, 170
Tunçay, Mete 103ⁿ, 125ⁿ, 172
Turan, İlter 149ⁿ, 162

- Turan, Osman** 22ⁿ, 167
Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması 35, 44
Türk Ocakları 89-94
TBMM 107, 109, 113, 117
Türk 32, 75
Türkiye Cumhuriyeti 107, 111, 116
Türkiye İktisat Kongresi 122
Türkiye Komünist Fırkası 103
Türkiye Komünist Partisi 103
Türkiye İşçi-Çiftçi Sosyalist Fırkası 103
Tütengil, Cavit Orhan 52ⁿ, 55ⁿ, 170

Ulunay, Refi' Cevat 100
Us, Hakkı Tarık 102
Us, Mehmet Asım 101
Uzakdoğu 29, 30

Ülker, Hilmi Ziya 54ⁿ, 94ⁿ, 170
Ülker, Yüksel 172
Ünaydın, Ruşen Eşref 102

Vankulu Lugati 38
Voltaire, François-Marie Arouet 50

Washington, George 132
Weber, Max 150ⁿ, 162
Wittaker, Edgar 59

Yahudi 60
Yakındoğu 92
Yalçın, Hüseyin Cahit 86, 87ⁿ, 170
Yalman, Ahmet Emin 88, 101, 170
Yeniay, İsmail Hakkı 42ⁿ, 167
Yeniçeri 139
Yirmisekiz Mehmet Çelebi 37
Yeni Osmanlılar Cemiyeti (Bak. Genç Osmanlılar) 49, 52, 85, 87, 91
Yüksek Adalet Divanı 36

Ziya Bey 51

YAYIN DİZİNİ

- Akşam* 101
Alemdar 100
Amele 89
Aydede 100
Aydınlık 102
- Bilgi* 96
Bomba 91
Bulletin des Nouvelles 39
Büyük Mecmua 102
- Çingiraklı Tatar* 59
- Devir* 56
Diyojen 59
- Genç Kalemler* 89
Güleryüz 102
- Hak* 88, 102
Hayal 59
Hukuk-i Umumiye 87
Hürriyet 54
- İbret* 41, 59
İçtihad 89
İfham 88
İkdam 75, 85, 87, 88, 102
İleri 102
İstanbul 100
- İstikbal* 59
İştirak 90
- Jeune Turc* 96
- Kurtuluş* 102, 169
- Levant Herald* 59
- Malûmat* 88
Moniteur, Ottoman, Le 58
Meşveret 78, 80
Mizan 78, 87, 91
Muhbir 41, 51, 52, 53
Musavver Muhit 89
- Nord* 49
- Osmanlı* 88
- Peyam-ı Sabah* 100
- Renin* 87
Resimli İstanbul 89
Saadet 85
Sabah 59, 85, 88
Sada-yı Millet 87, 91
Sebil-ür-Reşat 89
Senin 87
Serbesti 87, 91
Servet-i Fünun 89, 102

Silâh 91
Spectateur Oriental 39
Stamboul 59

Şehbal 89
Şura-yı Ümmet 80

Takvim-i Vekayi 39, 58
Tanin 86, 87, 88, 96, 102
Tarla 76
Tasvir-i Efkâr 40, 41, 51
Temaşa 89
Terakki 59
Tercüman 75, 87, 88

Tercüman-ı Ahval 40
Times 59
Turan 111, 193
Türk Yurdu 89, 94, 96

Ulûm 53

Vakit 59, 101
Volkan 87

Yeni Dünya 103
Yeni Gazete 88
Yeni Gün 101
Yeni Mecmua 89

KAVRAM DİZİNİ

Açık Kapı Politikası 27, 35, 42
Açık Pazar 35, 42
Adem-i Merkeziyet (bak. Yerinden Yönetim) 81
Ahilik 97
Altyapı 61, 75, 90, 94
Anayasa 52, 65, 67, 82, 87, 112, 151
Anayasal Düzen 50, 82, 84
Anayasal Özgürlükler 112
Aristokrasi 20
Artık Değer 22, 23, 143
Ataerkil 31, 71, 147
Aydın 40, 43, 49, 55, 71-73, 79, 80, 82, 84, 85, 89, 95, 97, 116, 119, 138, 139, 140, 144, 145, 150
Aydınlanma Felsefesi 20, 71
Ayrıcalıklı Bürokrat 144

Basımevi 37-41, 50, 58
Basın 21, 37-41, 47, 48, 59, 65-68, 73, 74, 82-98, 101-103, 121-126, 154
Basın Özgürlüğü 123
Batı 19, 20, 23-31, 35, 37, 68, 92, 107, 111
Batı Dünyası 19-24, 80

Batılaşma 72, 116
Batılaşmacı 71
Bilim Dili 116
Birey 20, 81, 86, 89, 90, 143
Bireysel Girişim 81, 85, 86, 89, 90, 143
Bireysel Haklar 20
Bonapartist 144
Bonapartizm 134-138, 145
Burjuvazi (bak. Kentsoylu, Küçük Burjuva) 20, 82, 135-138
Bürokrasi 73, 86, 132, 134, 139
Bürokratik Aydın 140, 142, 143, 144
Bürokratik Tutuculuk 147
Büyük Güçler 69
Büyük Kültür 142

Cemiyet (bak. Dernek) 49-52, 77, 78, 82, 85, 86, 92, 98, 100, 134, 140
Cumhuriyet 53, 79, 107, 111, 113, 114, 118, 120, 124, 144, 145, 156

Çağdaş 60, 85, 112, 113, 116, 151, 154

Çağdaş Düşünce 146
Çağdaşlaşma 73, 91, 93, 111
Çatışma Dinamikleri 147
Çevre 30, 59, 70, 85, 153, 154
Çift Bozma 23
Çoğulcu Demokrasi 150, 151,
157
Çokuluslu İmparatorluk 109,
110

Demokrasi 123
Demokratik Katılım 151
Demokratikleşme 54, 71, 72,
76, 101, 114, 125, 126, 129,
135, 136, 150, 155, 156
Demokratik Onaşma 149
Demokratik Platformlar 145,
146
Dergi 37-41, 89, 102, 121
Dernek (bak. Cemiyet) 77,
78, 87, 121
Despotizm 61, 67, 70
Devlet (bak. Siyasal Top-
lum) 22, 23, 32, 35, 56, 61,
67, 76, 82, 85, 90, 95, 120,
122, 125, 132, 136, 139, 140,
156
Devlet Aygıtları 132, 134, 147
Dış Dinamikler 78, 86, 108,
126, 132-134, 142, 145
Dış Gelir 22
Dış Sömürü 94
Diktatör 52
Diktatörlük 123, 134, 135, 157
Din (bak. Halk Dini, İslâm-
lık, Hıristiyanlık, Hilâfet)
29-34, 53, 58, 68, 71, 92-
95, 107, 108, 111, 112, 118,
135, 136, 140-146, 148

Dinamik (bak. Dış Dinamik,
İç Dinamik) 19, 20, 24, 72,
81, 83, 86, 90, 95, 118, 124
Dinsel Simgeler 142
Doğu 23, 111, 139
Doğu/Batı Dengesi 107
Doğu/Batı Ticareti 22
Doğucu/İslâmcı Halk 139,
142
Doğu Despotizmi 61, 72, 90
Doğulu Devlet 21, 70
Doğu Sorunu 27
Duraganlık 61, 147
Dünya Görüşü 21, 81, 84, 118,
120, 121, 125, 130, 141
Dünya İmparatorluğu 19,
111, 112
Dünya Kültürü 150
Düşünce 47, 51, 57, 73, 80,
83, 89, 101, 102, 113, 116,
139, 144, 154, 157
Düşünce Anarşisi 85
Düvel-i Muazzarna 65, 66
Düzenin Yabancılaşması 150

Egemenlik 30, 31, 86, 139
Eğitim 32, 42, 52, 53, 94, 115,
154
Ekonomik Düşüş 22
Ekonomik Büyüme 152
Emperyal Güç 30, 31
Emperyalizm 80, 94, 95, 139
Enflasyon 153
Esnaf 139
Eşitsiz Gelişim 152
Etik 130, 138, 143, 145
Evrensel Dinamikler 134

Faşizm 135
Federasyon 109
Fırka (bak. Parti) 88, 90,
100, 118, 119
Fütuhat 22, 110

Gazete 37-41, 47, 50, 58-60,
68, 73-78, 85-98, 100-103,
121

Geçiş Toplumu 149

Gelenek 48, 49

Gelenekçi Devlet 47-49, 67,
76, 79, 86, 89

Gelenekçi Siyasal Toplum
89, 90, 91

Geleneksel Yapı 29, 90, 118,
125, 131

Gericilik (bak. İrtica) 140,
143, 150

Girişim 24, 57, 81, 85, 86,
89, 90, 143

Görelî Özerklik 132, 134

Haklar 34, 40, 56, 66, 69, 114
Halk 53, 55, 57, 71, 79, 80,
84, 102, 113, 114, 120, 137,
138, 140, 141

Halk/Aydın Çelişkisi 116

Halkçılık 75, 79, 113

Halkçı Romantizm 79

Halk Dini 141, 142

Halk Egemenliği 113

Halk Hükümeti 114

Halk Kültürü 142

Hegemonya 61, 86, 121, 125,
138, 142

Hıristiyanlık 20, 65, 69, 80,
150

Hilâfet 108, 112

Hukuk (bak. Tüze) 33-37, 49,
115

Hukuk Devleti 33-37, 49

Hükümet (bak. Yürütme)
32, 53, 55, 80, 113

İrk 92, 93

İç Dinamikler 70, 132, 133,
145

İdare (bak. Yönetim) 66, 80-
83, 136

İdare-i Cumhuriye 79

İdare-i Meşrutiye 49

İdare-i Mutlaka 49

İdare-i Müstebidiye 79

İdeoloji 72, 75, 79, 80, 118,
124, 141

İdeolojik Çerçeve 69

İdeolojik Üstyapı 145

İktidar 87, 90, 131, 138, 140

İktidar Bloku 131

İktidar Boşluğu 144

İktidar Taktikleri 139

İlerleme 101

İletişim (bak. Yıgınsal İle-
tişim) 89, 90, 102, 103, 116

İmparatorluk 71, 108, 110

İrtica (bak. Gericilik) 143,
150

İslâm Birliği 94

İslâmlık 29, 34, 53, 58, 59,
69, 80, 84, 88, 92, 94, 108,
138-141, 150

İslâm Hilâfeti 111

İslâm İttihadı 92

İslâmlaşmak 93

İstiklâl-i Siyasi 81
İşçi Sınıfı 89, 97, 98
İttihatçılar 87, 88, 91, 96,
100, 137
İttihatçılık 137

Kamu 56, 76
Kamu Bürokrasisi 32
Kamuoyu 90
Kapitalist 20, 98, 120
Kapitalizm 28, 35, 83, 98
Kapitülasyon 28, 39, 42, 76,
99
Kent 20-24, 60, 70-72, 78,
82, 84, 120, 131, 153
Kent Meclisleri 24
Kentsoylu (bak. Burjuvazi)
42, 82, 94, 131, 136, 138, 144
Kızıl Elma 93, 111
Kilise 20
Kimlik Bunalımı 116
Kitap 68
Klasik Hak ve Özgürlükler
35, 69
Komitacılık-Partizanlık 137
Konfederasyon 109
Korporatif 97
Köktenci (bak. Radikal) 79,
81
Köy 60, 95-98
Köycülük 75, 76
Köylülük 60, 95-98, 119
Kurumsallaşma 94, 113, 148
Kurumsal Yapı 20, 149
Kutuplaşma 92
Küçük Burjuva (bak. Burju-
vazi) 72, 79, 85, 113, 118
Küçük Kültür 142
Kültür 85, 112, 115, 116, 117,

121, 122, 137, 154
Kültür Devrimi 116, 117
Kültür Kaosu 144
Kültür Simgesi 144
Kültürel İkilik 142
Kültürel Simgeler 138
Kültürel Şifre 141
Kültürel Üstyapı 115, 143,
145

Laik Öğrenim 115
Levanten 39, 73
Liberal 20, 56, 97, 125, 143
Liberalizm 145
Lonca 24, 97
Lumpen 144

Marksizm 75
Masonluk 72, 73
Materyalizm 74
Meclis 53, 55, 69
Merkez 21, 59, 70, 81, 85, 136
Merkezci 70, 85
Meşveret 69
Milli Hakimiyet 113
Milli İrade 113
Modern 23, 29, 76, 77, 109,
115, 149, 152, 156
Modern Batı 23
Modern Devlet 156
Modernleşme 29, 76, 77
Modern Sanayileşme 152
Muasırlaşmak 93
Muhalefet 47, 81, 90, 140
Mutlak Hegemonya 61
Mutlak Otorite 21, 67
Müsadere 32, 34, 36

Narodnik 75
Naturalizm 74
Nizam-ı Âlem 139
Nüfus Patlaması 23

Olguculuk (bak. Pozitivizm)
79, 80, 115
Oligarşi 135
Onaşma 149
Orta Sınıf 94, 143
Osmanlı 22, 24, 29, 33, 36,
37, 41, 47, 56, 59, 60, 65,
75, 77, 84, 85, 86, 99, 108,
109, 117, 139
Osmanlı Bürokrasisi 73
Osmanlı Düzeni 21, 33, 47,
53, 68, 69, 84, 93, 94, 99,
115, 144
Osmanlı Saltanatı 69
Osmanlı Sistemi 98
Otorite 82, 134, 142, 146, 147,
157
Otoriter 82, 134, 142, 146,
147, 157
Otoriter Rejim 149
Otoriter Yönetim 134

Öğretim 57, 115
Örgüt 20, 47, 49, 148
Örgütlenme (bak. Sivil Ör-
gütlenme, Siyasal Örgütlen-
me) 82, 83, 85, 96, 103, 113,
121, 132, 141, 148, 150, 151,
154
Özel Hegemonya Aygıtı 121
Özerklik 141
Özgürleşme 31, 67, 89, 90, 99,
101, 129, 136, 138, 155-157

Özgürlük 20, 41, 55, 56, 57,
66, 76, 83, 84, 85, 87, 91,
92, 121-126, 135, 136, 154,
157

Pan-İslâmizm 69, 112
Pan-Slavizm 69
Pan-Turanizm 92, 112
Parlamento (bak. Meclis)
24, 53, 65, 66, 67, 113
Parti (bak. Fırka) 88, 100,
118, 119, 137
Partizanlık 137
Politik Elit 140
Politik Örgütlenme 49
Populist 75
Pozitif Bilim 71, 73, 80
Pozitivizm (bak. Olguculuk)
79, 80
Proletarya 157
Proletarya Diktatoryası 157

Radikal (bak. Köktenci) 79
Resmi İdeoloji 125, 145
Romantizm 71, 79, 93, 132

Saltanat 108, 113
Sanayi 24, 60, 76, 86, 119,
149
Sanayi Burjuvazisi 24
Sanayi Devrimi 19, 20, 23, 27,
68, 70, 84
Sanayileşme 29, 76, 153
Sanayi Toplumu 60, 152
Sansür 48, 67, 73, 78, 83, 85,
90
Savaş Teknolojisi 22

Seçim 151
Seçkin 72, 81, 147
Seçkin Aydın 143, 144
Sendikalar 98, 121
Sermaye Birikimi 20, 24, 144
Sınıf, Sınıflar 20, 94, 97, 118, 119, 120, 131, 143
Sınıftüstçülük 72, 118
Sivil 19, 21, 47-49, 59-61, 79-96, 101-138
Sivil Bürokrasi 132
Sivil Örgütlenme 84, 151, 154
Sivil Toplum 19, 21, 27, 33, 36, 47-49, 54, 55, 59-61, 66-68, 70, 73, 79-96, 101, 103, 109, 113-115, 118-126, 129, 130, 134-138, 141-157
Siyasal 79, 81, 111, 114, 118, 121, 125
Siyasal Çöküş 21
Siyasal Demokrasi 21
Siyasal Düzen 21, 58
Siyasal Kurumlar 148
Siyasal Masonluk 72, 73
Siyasal Örgütlenme 125, 151, 154
Siyasal Partiler 121, 132, 134, 141
Siyasal Seçeneksizlik 144
Siyasal Toplum 35, 66, 67, 77, 80, 86, 91, 93, 95, 96, 109, 113, 121-129, 132-139, 145, 149, 155-157
Siyasal Tutsaklık 95
Siyasal Yabancılaşma 156
Siyaseten Katl 33
Skolastik 19, 30
Sosyal (bak. Toplumsal) 80, 90, 101, 121
Sosyal Çöküş 23, 29

Sosyal İnsan 157
Sosyalist 78, 89, 93, 113
Sosyalizm 89, 93
Spartakist 102
Tamami-i Mülkiye 81
Tarım 21, 22, 119
Tarih 74, 75, 86, 101, 107, 108, 109, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 125, 129, 130, 131, 133, 134, 138, 156
Tarihin Sonu 109, 111, 112, 134, 154
Tarihsel Çözumsuzlük 137
Tarihsel Değişim 147
Tarihsel Etik 143
Tarihsel Geçmiş 146
Tarihsel Özgürlük 153
Tarih Ötesi 156
Tek Parti 113, 125
Terör 91
Teşebbüs-i Şahsi (bak. Bireysel Girişim) 81
Ticaret 21-23
Toplum 76, 97, 135, 139, 140, 145, 149, 152
Toplum Mühendisliği 139
Toplumsal (bak. Sosyal) 35, 56, 71, 72, 76, 84, 101, 103, 114, 116, 118, 122, 123, 129, 130, 131, 132, 136, 138, 145
Toplumsal Bunalım 147
Toplumsal Değişim 147
Toplumsal Karşı Koyma 142
Toplumsal Onaşma 149
Toprak Reformu 119
Totaliter Rejim 146, 149, 157
Turan 93, 98, 108, 111
Türk Birliği 94

- Türkçüler 75, 92, 94
 Türkleşmek 93
 Tüze (bak. Hukuk) 115
- Ulema 119, 139
 Ulus 93
 Ulusal 84, 86, 89, 92, 94, 95,
 96, 97, 110, 116
 Ulusal Birlik 30
 Ulusal Dil 116
 Ulusal Devlet 21, 110
 Ulusal Egemenlik 21
 Ulusal Ekonomi 30, 77, 96,
 97
 Ulusal Parlamento 24
 Ulusal Pazar 30
 Ulusal Sanayi 95
 Ulusal Sorun 96
 Ulusal Yasalar 24
 Ulusçuluk 75
 Uluslararası 86, 107, 133, 152
 Uluslararası Devlet 111
 Uluslararası Sistem 134
 Uluslararası Sömürü 95
 Us 20, 108, 109, 111, 133, 136,
 146, 151, 154, 156, 157
 Us Çağı 157
 Us Kültürü 111, 156
 Uygarlıklar 94, 115, 117, 149
- Ümmetçi 84
 Üniversite 57, 142
 Ütopya 131
 Üstten Düzenleme 85, 114,
 134, 137
 Üstten Yönetim 81, 135, 136
- Üstyapı 61, 94, 100, 115, 117,
 121, 124, 138-140, 146
- Yabancılaşma 35, 41, 60, 71,
 72, 93, 116
 Yapısal İkilem 149
 Yasalar Rejimi 41, 79, 118
 Yasama 66, 90, 113
 Yayın 37-41, 52, 68, 78, 86-
 89, 100, 102, 103, 154
 Yazılı Kültür 117, 144
 Yeniçeri 31, 139
 Yeniçeri Ocağı 31
 Yeniden Yapılanma 120, 132,
 152
 Yenileşme 31, 49, 59, 60, 73,
 78, 114, 129
 Yenileşme Düşüncesi 19, 47,
 52, 72, 80, 81, 85, 120, 121,
 129
 Yenileşme Kültürü 72
 Yenileşme Modeli 28
 Yenileşme Süreci 71-73, 97,
 113, 150
 Yerinden Yönetim (bak.
 Adem-i Merkeziyet) 81, 84,
 85, 86, 87, 90, 91
 Yıgınsal İletişim (bak. İle-
 tişim) 21, 78, 87, 103, 116,
 124, 125, 154
 Yığın Toplumu 141
 Yönetim (bak. İdare) 66,
 80, 81-83, 99, 113, 136
 Yönetime El Koyma 134, 138
 Yurttaşlar Yasası 115, 118
 Yurttaşlık 36, 40-43, 58, 87,
 112
 Yürütme (bak. Hükümet) 31,
 53, 55, 113

TÜRKİYE'DE YENİLEŞME DÜŞÜNCESİ, SİVİL TOPLUM, BASIN VE ATATÜRK

ALİ GEVGİLİLİ

ÖZGÜRLEŞME ve DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE'NİN DAHA İLERİ ve UYGAR BİR DÜZEN YARATMAK İÇİN TARİH'İ AŞMA SAVAŞIMLARININ DÜN'Ü ve YARIN'I

Toplumsal düzeni, ekonomik yaşamı, siyasal ve kültürel düzeyi yeni aşamalara ulaştırmak isteyen insan soyuna, modern sivil toplum üstyapısının gerçekleşmesi, bu atılımlar için gerekli organik örgütlenişi sağlar. Zorlamalar ya da baskılarla değil; değişik istek, özlem ya da amaçlar çevresindeki özgür savaşımmlarla ortaya çıkan bir örgütleniştir, çağdaş sivil toplum... Siyasal toplum ise, özgürlük alanında yol alan sivil toplumun yönetim ya da devlet düzeyindeki karşılığıdır. Hegel, ussal bir modern sivil/siyasal toplum düzeyine erişilmesini, tarih'in en üst noktası ya da sona erişi sayar.

Dünya düzenini yirmibirinci yüzyıl giderek yeni bir yol ağzına getiriyor: Bir yanda tarih'in daha ötesine geçmeye yönelen ileri sivil/siyasal toplumlar; öte yanda ise, gelişmemişlik, yoksulluk ve baskılar altında kıvranan "tarih" ya da "tarih öncesi" koşullarındaki ülkeler...

Ali Gevgilili, yeni yapıtında, Türkiye'nin özellikle sivil toplum, devlet yapısı ve daha genelde düşünceler, dünya görüşleri ve yığınsal iletişim açısından son ikiyüz yıllık değişim sürecini sorguluyor. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemini, "Ankara" ve Atatürk olgularını yenileşme dinamikleri çerçevesinde inceleyen yazar, yirmibirinci yüzyıla girilirken Türkiye'nin giderek tarihin ötesine nasıl ulaşabileceği sorunsalını tartışma gündemine yükseltiyor.

